

מסורת התרגום של רב סעדיה גאון לשמות העופות הטמאים שבתורה (ויקרא יא ודברים יד)

מאת: ירון סרי

במקרא נזכרים לעתים בעלי-חיים רבים בהקשרים שונים. אין ספק שבעלי-חיים אלה ידועים היו לאוכלוסייה שחייתה באותה התקופה בכל המרחב השמי, אלא שבימינו רבים משמות אותם בעלי-חיים שנזכרו במקרא אינם נהירים עוד לדוברי הלשון העברית. אי הידיעה נובעת מן הזמן הרב שחלף מאז תקופת המקרא ועד לעת החדשה בה שבה הלשון העברית להיות שפה חיה. כמו כן ניתן לשער שבקיאותם של בני דור המקרא בכל הנוגע לבעלי-החיים, שמותיהם, מיניהם וארחות חייהם עלתה על זו של מרבית בני דורנו וזאת מפאת היותם אנשי אדמה והיות שכך התוודעו אל הטבע מדי יום ביומו. זוהי הסיבה שסוגיית זיהוי בעלי-החיים שנזכרו במקרא סבוכה ביותר בעבור חוקר בן ימינו, ועל אחת כמה וכמה אם מדובר בבעל-חיים שנזכר במקרא פעם אחת ויחידה.

קושי נוסף בזיהוי בעלי-חיים שנזכרו במקרא קשור לבקיאותם של פרשני המקרא השונים בריאליה ובתרבות החומרית הקדומה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא. מסיבות היסטוריות שלא כאן המקום לפרטן גברה ידם של אלה שנטו לצד פרשני מקרא ממוצא אירופי; מגמה שגרמה לזניחת העיון בחיבורי פרשני המזרח וספרד הידועים, שחיו בתקופת תור הזהב ולאחריה בתחומי האימפריה המוסלמית. אנשי מדע, משכילים ומלומדים רבים

* מחקר זה מבוסס על עבודת המוסמך שלי¹ סרי, מסורות התרגום לשמות העופות הטמאים (ויקרא יא ודברים יד) בפירושים ובתרגומי מקרא ערביים בימי הביניים, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ס. עבודה זו נעשתה בהנחייתו של ד"ר דוד דורון.

שהתחנכו באירופה וכן חכמים ודמויות תורניות הקנו לרש"י ולאסכולת פרשני אשכנז את מעמד הבכורה בקרב פרשני המקרא לדורותיהם.

עם קום המדינה הלכה מגמה זו ונתחזקה עוד יותר ואף חדרה אט אט למוסדות החינוך השונים ואפילו לוועד הלשון העברית שלימים הפך לאקדמיה ללשון העברית. באמצעות פירושו ה'קאנוני' של רש"י למקרא ולתלמוד ניסו ליישב סוגיות שונות מתחומים שונים בעוד תורתם של גאוני בבל ושל ראשונים אחרים עומדת לה כאבן שאין לה הופכין. אין ספק שעיון מקיף בחיבורים תורניים, בנוסף לאלו שיצאו מבית המדרש ה"אירופאי", עשוי להעשיר את ידיעותינו על המקרא ועל ספרות חז"ל, שכן את הוויות אביו ורובא ניתן להבין בעיקר על רקע המציאות והתרבות החומרית של אותם ימים כפי שהיו בכבל ובמרחב השמי כולו. אם קיימת מסורת לשונית או פרשנית מתקופת המקרא או מזו של חז"ל הרי סביר שזו נשתמרה במרחב השמי ולא באירופה הרחוקה ובפרט כשקיים רצף היסטורי למן גלות בבל (בתקופת המקרא) ועד לתקופה שבה עבר המרכז התורני היהודי לבבל (תקופת התלמוד) ואף לאחר מכן.

עם הכיבוש הערבי הלכה הלשון הארמית ונדחקה מפני הערבית — שפת הכוכשים. כיון שכך לא היה עוד תרגום אונקלוס הארמי לתורה נהיר ועם הזמן נולד הצורך בתרגום אמין של המקרא ללשון הערבית. במאה העשירית לסה"נ דרך כוכבו של רב סעדיה בן יוסף אלפיומי הידוע כרב סעדיה גאון [=רס"ג] מגדולי חכמי ישראל בכל הדורות. בתקופה זו ניכרת השפעה גדולה מאוד של הקראים, בייחוד בתחום פרשנות המקרא, והיה חשש שהמון העם ינהה אחרי פירושיהם הנפסדים למקרא אשר אינם נשענים על מסורת חז"ל. זהו הרקע לחיבורו של ה'תפסיר' — תרגומו של רס"ג למקרא. יש לציין כי מכלל תרגומי המקרא הערביים ה'תפסיר' הוא התרגום הקדום והמקיף ביותר ששרד ומצוי בידינו. כתרים רבים נקשרו לו לתרגום זה ותקצר היריעה מהכיל כל שבחו, אלא שאנו נתמקד בתרגומו לשמות העופות הטמאים שבתורה (וי' יא ודב' יד). אחד הדברים הבולטים בתרגומו של הגאון הוא הבאת תרגום כמעט לכל השמות במקרא — מה שהתמיה רבים ממעריציו, כגון: ר' יונה אבן ג'נאח [=ריב"ג], ר' אברהם אבן עזרא [=ראב"ע], ר' אברהם בן הרמב"ם [=ראב"ם], אבל חיצי הביקורת הופנו בעיקר מצד בני פלוגתא שלו — הקראים. הביקורת מצד פרשני המקרא הרבניים הייתה על פי רוב ממוקדת, דהיינו, בנוגע לתרגום ספציפי זה או אחר שנקט הגאון, ברם יוצא מכלל זה היה ראב"ע שטען שאין לרס"ג שום מסורת תרגום ולעתים הוא אף בודה דברים מלבו. וכך הם דבריו בפירושו לבראשית ב א:

ואין ראיה על פישון שהוא היאור, רק שתרגם החוילה כפי צרכו, כי אין לו קבלה. וכן עשה במשפחות, ובמדינות ובחיות ובעופות ובאבנים.¹ אולי בחלום ראם. וכבר

1 ר' אברהם בן הרמב"ם בפירושו לשמות, מהדורת א"י ויזנברג, לונדון תשי"ח, עמ' תכב-תכג, [להלן: ראב"ם, שמות] דוחה את תרגומו של הגאון לאבני החושן, ברם קשה לדעת אם כזו הייתה דעת אביו

טעה במקצתם כאשר אפרש במקומו. א"כ (= אם כן) לא נשען על חלומותיו, אולי עשה כן לכבוד השם, בעבור שתרגם התורה בלשון ישמעאל ובכתיבתם, שלא יאמרו כי יש בתורה מצות² לא ידענום.

אפשר שדבריו אלו של רב"ע נאמרו מפני שלא הגיע לידיו פירושו הארוך של רס"ג ליקרא יא — שם נדונה סוגיית זיהוי העופות האסורים באכילה.

ואן כנא קד תרג'מנאהא כמא סמענא פאן אלשכ"ן לו וקע פי אידינא לם נתחקק אנה הו באסמה ולא סימא אן מע הד'ה אלעשרין מא מכתוב פיה למינהן (!) ד' מראר פדל ד'לך עלי אן האהנא צנוף אכ'ר חראם ליסת פי הד'ה אלכ'.³
 [= ואף על פי שתרגמנו אלו העשרים עופות כפי שקבלנו⁴ הרי כל פרט מהם אלו יבוא לידינו לא היינו מכירים בבירור שזה הוא וזה שמו, וכל שכן שיש בין עשרים אלו שנאמר בהם למינהו ארבע פעמים שמשמע שיש עוד כאן מינים אחרים אסורים שאינם בכלל אלו העשרים]⁵

מילות המפתח בהבנת דבריו של רס"ג הן: 'כמא סמענא'; מילות אלו ניתנות לתרגום בשני אופנים. הרב קאפח סבר שמילים אלו הן עדות ממקור ראשון לכך שמסורתו של רס"ג הינה קבלה.⁶ יצוין כי בתרגום השורש 'סמע' בהוראת קבלה יש משום פירוש, שכן פשוט

הרמב"ם: וכל מא שרד ר' סעדיה ז"ל פי הד'ה אלאבנים חדס ולא נעלם מנהא עלי אלתחקיק אלא אן נחן נעלם אנהא אחג'אר נפיסה. [= וכל מה שתרגם רבינו סעדיה זכרו לברכה לגבי האבנים הללו הוא השערה ואין אנו יודעים מהם [כלום] לאמיתו של דבר, חוץ מזה (שאנו יודעים) שהן אבנים יקרות ערך].

2 ויש גירסא: 'מלות'.

3 H. Hirschfeld, Arabic Portion of the Cairo Genizah at Cambridge, J.Q R 19 (1907), p. 145 [להלן: הירשפלד]; קטע זה הובא גם אצל הקראים בשינויים קלים, השווה כתב-יד סט. פטרבורג Yevr Arab, אוסף פירקוביץ, 2001ח (מס' 55093 במכון לתצלומי כתבי-יד שליד בית הספרים הלאומי בירושלים), עמ' 280ב. מילולית: 'כפי ששמענו' — ראה להלן.

4 מילולית: 'כפי ששמענו' — ראה להלן.

5 זהו תרגומו של הרב קאפח המובא בספרו: קאפח, פירושי רב סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קכב, הערה 4. שם הוא מעיר: 'כיון שביאר רבינו שתרגמו שמות החיות והעופות מסורת וקבלה הם בידו, תימה על הרב"ע שחלק עליו ואמר שתרגמם כרצונו. והשווה פירושו של ר"י קאפח לרמב"ם, מאכלות אסורות א ט, עמ' לב-לג, הערה יב: 'כי רס"ג כבר מסר מודעא רבא שבכל תרגומי בעלי-החיים וזיהויין תרגם לפי המסורת המקובלת באומה מדור דור'.

6 על הרב קאפח מקובלת הייתה מסורת זו של רס"ג ככתבה וכלשונה כהמשך למסורת אותה קיבל הגאון מאבותיו מדורי דורות — איש מפי איש — עד משה רבינו. את המשתמע מדברי רס"ג שהובאו לעיל השליך הרב קאפח על תרגומי רס"ג מכל תחום, לא רק על העופות הטמאים: צמחים, בעלי חיים, מקומות, עמים, אבני החושן וחומרים שונים, אף שלעיתים עורר תרגומו של הגאון כמה היתות.

דברי רס"ג מורה על שמועה ותו לא, אלא שבהקשר בו נאמרו דברי הגאון, תרגומו של הרב קאפח סביר מאוד.⁷ כמו כן ניתן למצוא את 'סמע' בהקשר דומה גם אצל פרשנים אחרים:

וקולה כירק עשב הו תמת"ל באלכ'צ'ר ואלנבאתאת יעני כמא אן אכל הד'ה אלנבאתאת מ[ב]אח עקלא כד'לך אבתתכס תד'כיה אלחיואן ואכלה סמעא.⁸
 [= ומה שנאמר: "כירק עשב" (בר' ט 3) הוא דימוי לירק ולצומח, דהיינו, כפי שאכילת הצמחים הללו מותרת על פי השכל, כך התרתי לכם להקריב⁹ בעלי חיים ולאכלם על פי קבלה]

בניגוד לרב קאפח, היה מי שהבין את דברי רס"ג (= 'כמא סמענא') כפשוטם:

הרי לך הודאה מפורשת שאין בידו לזהות את העופות המנויים בפרשה, אלא שתרגם על פי השמועה.¹⁰

היות שרס"ג תרגם את המקרא ללשון הערבית יש לבחון את תרגומו לשמות העופות הטמאים בתורה על רקע הספרות הערבית הקלאסית של ימי הביניים לסוגיה השונים.

הספרות הערבית

המילונות הערבית

לכל אורך סקירה זו נבדק כל שם משמות בעלי החיים שנזכרו במילונות הערבית של ימי הביניים החל מזו הקדומה: אלעין, אלצחאח, תהדייב אללע'ה, מקאייס אללע'ה, אלמח'צין, ג'מהרה אללע'ה, המשך במילונים החשובים: אלקאמוס אלמח'טיט, לסאן אלערב, וכלה במאוחרים: תאג' אלערוס, ליין, דווי ואחרים.

- 7 דניאל עם תרגום ופירושו רבנו סעדיה גאון, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשמ"א, עמ' קסד, מעיר הרב קאפח שדרכו של רס"ג לתרגם שמועה — קבלה, ובמהדורתו לאיוב עם תרגום ופירושו רס"ג, ירושלים תשל"ג, עמ' ק, בפירושו לאי' טו 18, עומד רס"ג באריכות על עניין המסורת והקבלה של החכמים.
- 8 S. L. Skoss (ed.), The Arabic Commentary of Ali Ben Saleiman The Karate on the Book of Genesis, Philadelphia 1928, pp 130-131
- 9 ניתן לתרגם גם: 'להתיר'.
- 10 מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניו יורק תשי"ט, עמ' 284-285, הערה 3. אגב, אפילו הקראים, מתנגדיו החריפים של רס"ג, הבינו שלגאון היתה מסורת מוצקה ואף ציטטו אותה.

ספרי חיות

אלחיואן — אלג'אחט' (775-868): חיבור זה של אחד מגדולי הכותבים בתולדות הספרות הערבית, חשיבותו בכך שנכתב בתקופת כתיבתם של המילונים הערביים הקדומים.¹¹ יש לזכור כי התרגום הערבי הראשון למקרא הידוע לנו הינו של רס"ג (882-942). חיבורו זה של אלג'אחט' סוקר בשבעה כרכים את כלל בעלי החיים מהיבטים שונים: מצד הלשון, הפולקלור, האנטומיה ועוד. כמו כן הביא אלג'אחט' משלים, בתי שיר ואגדות הקשורים בבעלי החיים.

חיאה אלחיואן אלכברי — אלדמירי (1341-1405): זהו לקסיקון של כל שמות החיות הידועות בספרות הערבית עד זמנו של המחבר. כל שם בעל חיים הינו ערך בפני עצמו; הערכים מסודרים סידור אלפביתי. כל ערך מכיל דיון לשוני בשם בעל החיים, שמות נרדפים לו, בתי שיר, משלים ואגדות הקשורים בבעל חיים זה, תועליות רפואיות וסגולות שבחלקי גופו, פתרון חלומות הקשורים בו ודיון הלכתי באשר לאכילתו.

מעלוף (יצא לאור בשנת 1932): מילון מודרני של כל שמות בעלי החיים הידועים בספרות הערבית. ליד השם הערבי מובא זיהויו של בעל החיים על פי הנומנקלטורה הנהוגה כיום במדע הזואולוגיה. המילון מסודר סידור אלפביתי לועזי, ועל מנת לאתר שם ערבי הותקן מפתח לשמות הערביים. המחבר בקיא היטב הן בספרות הערבית הקלאסית והן בספרות הזואולוגית ובספרות הנוסעים שנכתבה במגוון שפות ממקומות שונים בעולם. ישנם ערכים בהם האריך המחבר בדיון אודות בעל החיים והקושי שבזיהויו.

ספרי ציד ובזיאות

תועלת מרובה הפקתי מן הז'אנר הספרותי הזה, ודומני שהוא לא זכה לטיפול ההולם וליחס הראוי לו. תרבות הציד היוותה אצל הערבים מאז ומעולם שעשוע ומקור הנאה לא מבוטל. תחביב זה טופח בדרך כלל על ידי השליטים; הללו יכלו להרשות לעצמם להעסיק אדם שהתמחה בְּנושא. הידע שנצבר על ידי אותם מומחים בא לידי ביטוי בחיבורים אשר כללו את כל הידע הדרוש לשם כך: דיני הציד, טכניקות ציד, אילוף עופות ובעלי חיים אחרים לצוד, תכונות העופות הדורסים ותיאורם, בתי שיר, משלים ואגדות שנקשרו בשמם, הטיפול בהם ועוד. הספרים שנבדקו: אלמצאיד ואלמטארד — כשאג'ים (908-968); אלביזרה — אלחסן אבן אלחסין ט'נא (בזיאר אלעזיז הפאטמי); אנס אלמלא בוחש אלפלא — מחמד אבן מנכלי (מת ב-1384); אלציד ואלטרד ענד אלערב.

11 מחברו של המילון הערבי הראשון, אלח'ליל אבן אחמד אלפראהידי, מת בשנת 786.

אנציקלופדיות קלאסיות

מן המפורסמות הוא שהאנציקלופדיות הערביות הקלאסיות נמנו בימי הביניים עם ספרות ה'אדב' – אותה ספרות יפה אשר נועדה להחכים, להנות ולברר בו זמנית את קוראיה. ספרות זו מעשירה את הקורא בכל תחום ולפיכך לא ייפלא שבעלי החיים נכללו בה. בכל אנציקלופדיה הוקדש פרק נכבד לבעלי החיים בכלל ולעופות בפרט. לעתים קרובות העתיקו מחברי האנציקלופדיות מאותם המקורות: אריסטו, אלג'אחט' ועוד. נבדקו הערכים המתאימים מתוך: אלנוירי (1278-1332); אלעמרי (מת ב-1349); אלקלקשנדי (מת ב-1418); אלקזויני (1208-1283).¹²

ספרי רפואה

גם חכמתם של חכמי הרפואה עמדה לי: כחיבוריהם של גדולי הרופאים לעולם תובא רשימת תרופות הכוללת מרכיבים מן החי ומן הצומח ומינרלים שונים. רשימה זו סודרה סידור אלפביתי.¹³ לבד מן התועליות הרפואיות וסגולות שונות תובא תיאור של כל מרכיב ברשימה וכך התועלת שבחיבורים אלו: אבן סינא (980-1037); אבן אלביטאר (מת ב-1248); אלאנטאכי (מת ב-1599).

12 אלקזויני אינו אנציקלופדיה במלוא מובן המילה שכן היקפו קטן מאוד ביחס לאלו שזכרו (כרך אחד).

אולם תוכנו מקיף הרבה מאוד נושאים ובאופיו הוא מעין ספר 'אדב' אנציקלופדי.

13 אצל אבן סינא הרשימה מסודרת על פי האלפבית הנהוג בעברית (= 'אבג'דיה')!

א. נשר (וי' יא יג; דב' יד יב)

אין מי שחולק באשר לתרגומו של הנשר בשפות השמיות; השם נשתמר גם בערבית במעתק ההגאים הרגיל: נֶשֶׁר = נֶסֶר. ניתן לראות בדברי ראב"ע סיכום ממצה:

הנשר ידוע, גם זה עוף שיקרא כן בלשון ישמעאל, יש כדמות ראייה שהוא כן, בעבור היות שתי הלשונויות קרובות.¹⁴

בכל המקומות בהם נזכר הנשר במקרא ומצוי בדינו התרגום הערבי, שמרו המתרגמים השונים על עקיבות, להודיעך עד כמה מופך היה בזמנם. מחז"ל קיבלנו:

מה נשר מיוחד שאין לו אצבע יתרה וזפק ואין קרקבנו נקלף ודורס ואוכל טמא אף כל כיוצא בו טמא.¹⁵

מכאן ייחודו של הנשר שאין בו אף אחד מסימני הטהרה שנתנו חכמים בעופות. ברבות השנים נכלל בשם נשר גם עוף אחר, דומה לו, ובשל כך החל שם הנשר לשמש בערבוביה לשני העופות גם יחד. זה הידוע מקדמת דנא כנשר מזוהה כיום כ-Gyps fulvus.¹⁶ על-פי הסברה מקור הבלבול הוא בהבנת הדימוי שבו השתמשו חז"ל בכנותם את מלכות רומי 'נשר' — אולי משום שסמלה של זו היה ה-Aquila (המזוהה כיום עם העיט) שהוא דומה לנשר המפורסם.¹⁷ ה-Aquila, שדמותו מופיעה עד היום בשלטי אבירים, בסמלי מדינות וברגליהן, במטבעות ובחותמות, אכן נתפש באירופה, משם באו הרומאים, כמלך העופות.¹⁸

בעלי התוספות עמדו על הבעייתיות של זיהוי ה-Aquila כנשר משום שהדבר נוגד את קבלת חז"ל:

14 פירוש ראב"ע לוי' יא 13.

15 חולין סא א.

16 אמין אלמעלוף, מעגים אלחיואן, קהיר 1932, עמ' 260. [להלן: מעלוף]; H B Tristram, The Survey of Western Palestine – The Fauna and Flora of Palestine. London 1884. p. 95. [להלן: טריסטראם, הפאונה]; 'אהרוני, תורת החי, א, תל אביב תרפ"ג, עמ' 136. [להלן: אהרוני, תורת]; החי והצומח של ארץ ישראל, עורך ע' אלון, 6, הוצאת משרד הבטחון 1986, עמ' 129. [להלן: החי והצומח]

17 מ' דור, 'הנשר והעיט', לשוננו כז-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 290-292. [להלן: דור, נשר]

18 אהרוני, תורת, עמ' 134, 138.

טועין גבי נשר שקורין אייגל"א¹⁹ ואינו דנשר יש לו ד' סימני טומאה ואייגל"א יש לו אצבע יתירה.²⁰

גם הרמב"ן בחידושו לתלמוד יוצא נגד הזיהוי הזה בנמקן שה-Aquila אינו תואם את תיאור הנשר במקרא:

והנה ר"ת [= רבנו תם] ז"ל מצא מקום להציל עלינו במה שאמר שטעו הראשונים בנשר שלעזו אייגל"ה²¹ והוא יש לו אצבע יתירה ולא ידע שהנשר הקרח הוא הנשר שהזכירו חכמים והוא שדברה בו תורה כמו שכתוב הרחיבי קרחתך כנשר (מיכה א 16) והוא אין לו אצבע יתירה כלל! ולפי שאין לנו יכולים להכחיש דברים הנראים לעינים אנו חוזרים על כרחנו...²²

אף שנשתרש השיבוש הזה באירופה צפה ועלתה סוגיה זו עם תחיית הלשון העברית בדורות האחרונים. לטריסטראם, 'אבי חקירת הטבע של ארץ ישראל', לא היה כל ספק באשר לזיהויו של נשר – העברי, נֶסֶר – הערבי, Griffon Vulture האנגלי עם Gyps fulvus אף שתורגם על-ידי המתרגמים Eagle.²³ טריסטראם תיאר את מעמדו המיוחד ואת הקדושה שייחסו לו הקדמונים במזרח כולו.²⁴ לדבריו, הנשר היה כה מצוי בארץ ישראל בימיו (אמצע המאה ה-19) עד כי אין אדם יכול להביט לשמים, בכל אזור שהוא, מבלי לראות כמה נשרים.²⁵ בעקבות טריסטראם בא אהרוני והוא זה שהציע להחזיר לנשר את שמו האמיתי ולייחדו אך ורק ל-Gyps fulvus, ואילו ל-Aquila לייחד את השם עיט. הוא אף הוכיח באריכות כיצד ל-Aquila יש אצבע יתירה, מה שפוסל אותו מהיות נשר, כפי קבלת חז"ל. דור הלך בשיטת טריסטראם ואהרוני וטען שהשם עיט יכול להתקיים כשם עוף מסוים, למרות שבמקרא שימש שם כולל לאוכלי נבלות, מפני שאין השימוש החדש מפריע לביאור השם במקרא.²⁶

19 למשל: הוולגאטה, חזקוני (לוי' יא 13). אפשר שממנו בא Eagle.

20 חולין סג א, ד"ה "נץ".

21 Aquila בספרדית הוא ה-Aquila הלטיני. בנוסף נקרא בגרמנית Adler.

22 רמב"ן, חידושי, ב, עה ב.

23 טריסטראם, הפאונה, עמ' 95.

24 האל האשורי, 'נסרוך' (מל"ב יט 37; יש' לו 38), היה בעל ראש-נשר ומכאן שמו. ראה דור, נשר, עמ' 291-290.

25 שם. כיום פחת מאד מספרם מחמת ציד מופרז ובשל הרעלות משנה (כזו הנגרמת בשל אכילת בעל-חיים שהורעל). ראה חי וצומת, 6, עמ' 132.

26 דור, נשר, עמ' 291-290.

בן חיים התנגד נמרצות לכך בטענו שגם ל-Aquila יש את כל תכונותיו של הנשר, כפי שתוארו במקרא, לבד מקרחת. לפיכך עדיף להותירו בחזקת 'נשר' מאשר לייחד לו את השם, 'עיט', שבעבר לא היה שם לפרט מסוים.²⁷

מדיוני האקדמיה ללשון עולה כי מתוך 'סלידה אירופית' מפני ה-Vulture לעומת 'מטען אמוציונאלי' כלפי ה-Aquila, נתקשו חברי האקדמיה לקבל את זיהויו של אהרוני, אף שפשט זה מכבר.²⁸ זאת, למרות שעמדו לנגד עיניהם כל השיקולים לטובת ה-Vulture: ה-Aquila ניזון מציד שהוא דורס ולא מנבלות. מבנהו מעיד על כך: ציפרניו חדות מאד וכפופות, הוא חסר את הקרחת הידועה ("הרחיבי קרחתך כנשר"), הוא שוכן עצים גבוהים, אין הפולקלור במזרח הקדום מחשיבו יותר מן האחרים, נראה יחיד ואינו נוטה להתאסף.²⁹ מאידך, ה-Vulture הינו אוכל נבלות מובהק: אצבעותיו קצרות, צפרניו קהות וחלשות יחסית לשאר הדורסים ופחות כפופות. אלג'אחט' השווה אותו מבחינה זו לתרנגול שכן לזה גם לזה טפרים חלשים.³⁰ כוחו במקורו (בערבית: 'מנסר')³¹ באמצעותו הוא מסוגל לקרוע את עור הנבלה, ולו גם העבה והחזק ביותר. אלדמירי סבור שמכאן שמו.³² קרחתו, הכוללת את ראשו וצווארו, אף היא מסייעת לו באכילת הנבלות; בלעדיה לא יכול היה לנקר ולנבור בתוך קרביו של הפגר מבלי להתלכלך או להיתפס.³³ היו שסברו ששמו ניתן לו על שום היותו קירח.³⁴ היו שמנווהו עם 'כלבי העופות' ('כלאב אלטיר') שכן הוא ושמותו, דוגמת

- 27 ז' בן חיים, 'עוד לענין הנשר והעיט', לשוננו כז-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 293-294. [להלן: בן חיים, הנשר]; הנ"ל, 'להחזיר עטרה ליושנה', לשוננו יב (תש"ג-תש"ד), עמ' 92. [להלן: בן חיים, להחזיר]
- 28 זכרונות האקדמיה ללשון עברית, י-יא (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 222-229. [להלן: זכרונות]. ורנר, במיוחד, תקף קשות את המגמה הזו לכל אורך הדיון ובסופו הפטיר: 'העיקרון של רבקות במסורת מאירופה אינו ניתן לביצוע. הוא מתנפץ אל הסלע, אשר עליו יושבים השפנים: לגבי השפן היתה מסורת אירופית הסותרת את הממצא המקראי, וחיידשו בימינו את השימוש המקראי של השפן לחית הסלעים, שאינה ידועה באירופה'.
- 29 דור, נשר, עמ' 290-291; אהרוני, תורת, עמ' 134-135; זכרונות, עמ' 223, 227.
- 30 עמרו אבן אלכתר אלג'אחט', כתאב אלחיואן, 2, בירות 1955, עמ' 331. [להלן: אלג'אחט']
- 31 מְקוֹרֵם של כל העופות הדורסים קרוי כך אולי על שמו שהרי הוראת 'נסר' בערבית היא מריטת הבשר על ידי המקור, השווה: אלח'ליל אבן אחמד אלפראהידי, כתאב אלעין, 7, מהדורת עבד אללה דרויש, בגדאד 1967, עמ' 243. [להלן: אלעין]; אבו בכר מחמד אבן דריד, כתאב ג'מהרה אללע'יה, 2, מהדורת רמזי בעלבכ, בירות 1988, עמ' 722. [להלן: ג'מהרה]; אבו אלעבאס אחמד אבן מחמד אלפיומי, אלמצבאח אלמניר פי ע'ריב אלשרח אלכביר, מצרים ללא ציון שנת הוצאה, עמ' 122. [להלן: אלמצבאח] 'מנסר' הוא מקורם של דורסים, ואילו 'מנקאר' לשאינם דורסים.
- 32 כמאל אלדין מחמד אבן מוסא, חיאה אלחיואן אלכברא, 2, עמ' 474. [להלן: אלדמירי]
- 33 דור, נשר, עמ' 290-291.
- 34 ש"י אברמוביץ', תולדות הטבע, ב, זיטאמיר תרכ"ז, עמ' 4.20 [להלן: מנדלי, תולדות]: 'יש לפרש כוונת הנביא במלים קרחתך כנשר, ר"ל כנשר המנשר ומשליך נוצות כנפיו לא על קרחה שבראש'. כך גם בעל הטורים לעיל: 'נשר נושר נוצתו דכתיב תתחדש כנשר נעורייכ'. בן-חיים, להחזיר, עמ' 92, סתר

רחבת הפגרים מחוץ לעיר צנעא. אל רחבה זו הובאו פגרים רבים של בהמות ועשרות נשרים עטו עליהם. בעולם העתיק שימשו הנשרים סניטרים של הטבע (מצילומי יחיאל חייבי)

הרחם והעורב, אוכלי פגרים ונבלות, ובכך דמיונו לכלב.³⁵ ככל אוכלי הנבלות הוא חי בקבוצה במושבות המצויות על גבי מצוקים תלולים.³⁶ משום כך נחשב ה-Vulture בארצות המזרח דווקא לברכה ואף לקדוש על היותו ה'סניטר של הטבע'.³⁷ הוא יכול להבחין בנבלה מגובה אדיר הודות לחוש הראיה המפותח שלו.³⁸ הוא נחשב לאחד מבעלי-החיים

את האטימולוגיה הזו, דהיינו, גזרון נֶשֶׁר מנשירה באמרו שמקבילו הערבי של נֶשֶׁר — נֶסֶר והארמי — נֶשְׂרָא בעוד נֶשֶׁר היא בערבית — נֶשֶׁר' ובארמית — נֶשֶׁר'.

35 שהאב אלדין אחמד אבן עבד אלוהאב אלנוירי, נהאיה אלארב פי פנון אלארב, 10, קהיר 1933, עמ' 206. [להלן: אלנוירי]

36 השווה איו' לט 27-29: "אם על פיך יגביה נשר וכי ירים קנו סלע ישכן ויתלנן על שן סלע ומצודה משם חפר אוכל למרחוק עיניו יביטו ואפרחיו יעלעו דם ובאשר חללים שם הוא".

37 דור, נשר, עמ' 291; אהרוני, תורת, עמ' 137; זכרונות, עמ' 223, 227.

38 אלנוירי, 10, עמ' 206; אלדמירי, 2, עמ' 474. ראב"ע לוי' יא 13, גזר את שמו מלשון ראייה: זייש אומרים שנשר מן אשורנו. בעבר ייחסו את גילוי הנבלות מגובה רב לחוש הריח המפותח שלו. הקדמונים האמינו שאם יריח ריח טוב כבושם — ימות מיד. אהרוני, תורת, עמ' 138; השווה אלנוירי, 10, עמ' 206; אלדמירי, 2, עמ' 474, גרס שחוש הריח מצוי בלשונו.

המאריכים ימים ביותר.³⁹ יכולת התעופה שלו היא הטובה ביותר הן מבחינת המרחק שיש ביכולתו לגמוא⁴⁰ והן במהירות שלו.⁴¹ הוא אף עולה על ה-Aquila בגודל ומשום כך ראוי הוא יותר להיקרא 'מלך העופות';⁴² אפשר שמסיבה זו נזכר בראש רשימת העופות הטמאים. לאור כל האמור לעיל, תורגם הנשר בכל תרגומי המקרא הערביים (שנבדקו על ידי) בכל מקום במקרא: נסר, בדומה לתרגומו בכל השפות השמיות. מסורת הביאור כיוונה ל-Gyps fulvus, כך עולה מתיאוריו של הנשר במקרא ובדברי חז"ל וממסורות מקומיות.

ב. פרס (וי' יא יג ; דב' יד יב)

רס"ג וכמוהו רובם המכריע של המתרגמים הערביים ראו בפרס — עקאב (העוף המזוהה כיום עם העיט Aquila). הפרס נזכר מיד לאחר הנשר, בראשה של רשימת העופות האסורים באכילה; דבר המעיד על מעמדו. אולי משום כך יוחסו לעקאב תכונות האופייניות לנשר: יכולת ראייה מעולה,⁴³ ממדי גוף עצומים,⁴⁴ תוחלת חיים מופלגת,⁴⁵ קינון במקומות גבוהים ביותר,⁴⁶ אכילת נבלות,⁴⁷ אכילה גסה עד כדי אי יכולת לשאת את משקל הגוף,⁴⁸ כל העופות ואפילו הדורסים מתייראים ממנו⁴⁹ וכיוצא בזה. כיום מזוהה העקאב עם

- 39 דימו שחי אלף שנה. אלנירי, 10, עמ' 207; דאוד אלאנטאכי, תד'כרה אולי אלאבאב ואלג'אמע ללעג'ב אלעג'אב, מצרים ללא ציון שנת הוצאה, עמ' 303. [להלן: אלאנטאכי]; אחמד אבן עלי אלקלשנדי, צבח אלאעשא פי צנאעה אלאנשא, 2, מהדורת מחמד שמש אלדין, בירות 1987, עמ' 73. [להלן: אלקלשנדי]; אלדמירי, 2, עמ' 474. לפי אהרוני, תורת, עמ' 139, תוחלת חייו עשויה להגיע עד מאה שנה ויותר. אלג'אחט, 7, עמ' 184, שהיה שכלתן, פקפק באותן האמונות וכתב רק שהוא מאריך ימים. הדמיון המזרחי הפריו לעתים בתאור יצורים גדולים מיתולוגיים כאלה; השווה ערך 'עזניה'.
- 40 מהירותו המירבית, במיוחד בהבחינו במזון המיועד, עשויה להגיע לכדי 140 קמ"ש — חי וצומח, 6, עמ' 139, השווה הנאמד באיו' ט 26: "כנשר יטוש עלי אוכל".
- 41 עלי אבן אסמאעיל אבן סידה, כתאב אלמח'צין, 8, קהיר 1318 הג', עמ' 144, מזכיר עוף הגדול מן הנשר — בלח. [להלן: אלמח'צין]
- 42 כך בעל הטורים לוי' יא 13: 'פתח בנשר שהוא מלך העופות'.
- 43 אלג'אחט', 4, עמ' 231; שם, 7, עמ' 16, 37.
- 44 אלמח'צין, 8, עמ' 145; אבו אלפתח מחמוד אבן אלחסן כשאג'ם, אלמצאיד ואלמטארד, מהדורת מחמד אסעד טלס, בגראד ללא ציון שנת הוצאה, עמ' 93-94. [להלן: אלמצאיד]
- 45 אלג'אחט', 3, עמ' 532; שם, 7, עמ' 37.
- 46 שם, 7, עמ' 37.
- 47 שם, 6, עמ' 322; שם, 7, עמ' 21.
- 48 שם, 6, עמ' 338.
- 49 שם, 6, עמ' 407; אלמצאיד, עמ' 97-98; זכריא אבן מחמד אלקוויני, כתאב עג'איב אלמח'לוקאת וע'ראיב אלמוג'ודאת, מצרים ללא ציון שנת הוצאה, עמ' 366. [להלן: אלקוויני]

ה-Aquila⁵⁰ הוא העיט.⁵¹ על רקע זה ניתן להבין את מקור הבלבול בינו ובין הנשר. הזיהוי המוטעה של הנשר כ-Aquila הוא עתיק יומין.⁵² מעלוף מעיד שגם בספרות הערבית לא מבחינים רבים מהכותכים בין השניים.⁵³ היו שהחליפו את העקאב (פרס) בענקא (עזניה),⁵⁴ אולם את זה ניתן להסביר במימרת חז"ל 'פרס ועזניה ליתנהו בישוב' (חולין סב א), רוצה לומר, מפאת נדירותם לא היו מוכרים כל כך.

הפרס מזוהה כיום עם ה-Gypaëtus barbatus הוא נשר הטלאים (תרגום שמו הגרמני Lämmergeier).⁵⁵ הצד השווה שבין האחרון ובין העזניה, שתורגמה ענקא, הוא שלשניהם יוחסה חטיפת גדיים, טלאים, עופרים ואף חמורי בר ושועלים; יש שהפליגו וטענו שחטף גם תינוקות.⁵⁶ אחר שנחטף הוגבה הציד תוך נשיאתו אל על ונופץ אל הסלע. משום כך קרוי ה-Gypaëtus barbatus בערבית: כאסר אלעט'אם, דהיינו, שובר העצמות ומכאן שמו: פרס, מלשון שבירה.⁵⁷ קיימת זיקה מסויימת בין כאסר אלעט'אם ובין העקאב; יש הטוענים שחד הם,⁵⁸ אף על פי שלא מיוחסת לעקאב תכונת ריסוק העצמות מגובה רב. דווקא כאסר אלעט'אם, האמור להיות אכזרי ביותר, נתפש כרחמן בהשוואה לעקאב.⁵⁹ רמז לכך ניתן למצוא בדברי רס"ג:

- 50 מעלוף, עמ' 20, 92; טריסטראם, הפאונה, עמ' 98.
- 51 חי וצומח, 6, עמ' 146; אהרוני, תורת, עמ' 134; ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא, ב, ירושלים תשט"ז, עמ' 413. [להלן: בודנהיימר, החי]
- 52 ראה הדיון בערך 'נשר'.
- 53 מעלוף, עמ' 92.
- 54 אלג'אחט', 3, עמ' 438, מביא דיעה לפיה הענקא אלמע'רב, שזוהתה כעזניה, היא העקאב על שום שבאה מארץ רחוקה. אלנוירי, 10, עמ' 181, גורס שהמדקדים קוראים לעקאב — ענקא ולא מצאנו לכך סימוך במילונות הערבית. בהמשך דחה אלנוירי דעה זו. גם אלדמירי, 2, עמ' 173, טוען שאין הכוונה לענקא מע'רב הידועה.
- 55 חי וצומח, 6, עמ' 125; טריסטראם, הפאונה, עמ' 94; אהרוני, תורת, עמ' 139; R Meinertzhagen. Birds of Arabia, London 1954, pp 360-363. [להלן: מיינרצהאגן, צפורי]
- 56 ראה הדיון בערך 'עזניה'.
- 57 W Gezenus. Hebraisches und Armäisches Handwörterbuch über das Alte Testament. השווה ed F. Buhl, Leipzig 1921, p. 660, שהביא סיעתא מאכרית parasu, שעניינו שבירה וכך גם הוראת שמו הלטיני ossifragus. [להלן: גוניוס]
- 58 מגיד ארדין מחמד אבן יעקוב אלפירוואבאדי, קאמוס אלמח'ט, בירות 1995, עמ' 424. [להלן: אלמח'ט]; אלדמירי, 2, עמ' 364; ג'מאל ארדין אבן מנט'ור, לסאן אלערב, 5, בירות 1956, עמ' 141. [להלן: לסאן]
- 59 אלג'אחט', 2, עמ' 159.

ומן קולה הקשיח בניה ללא לה וגו' נעלם אן ההנא טירא יקסי בניה כאנהם ליס לה והו אלעקאב אלדיי מן רסמה אן יולד לה פרכ'אן פיקתל אחדהמא ויבקא אלאכ'ר.⁶⁰

[=וממה שאמר 'הקשיח בניה ללא לה' וגו' אנו יודעים שיש עוף המתאכזר לבניו כאילו אינם שלו, והוא הפרס,⁶¹ אשר בהיוולד לו שני אפרוחים הוא הורג אחד מהם ומקיים את השני]⁶²

אלג'אחט' גורס שלא הורגו ממש, אלא מוציאו או זורקו מן הקן ואז בא אותו כאסר אלעט'אם ומגדלו כאילו היה שלו.⁶³ תופעה זו ידועה ומוכרת בייחוד אצל העיטים (כאמור, העקאב מזוהה כיום עם העיט) שאח קם על אחיו והורגו מבלי שההורים ימנעוהו מכך ("קיניזם") או שהוא גורם למותו בכך שאינו מאפשר להורים להאכיל את אחיו או שמונע ממנו גישה למזון.⁶⁴

לאמיתו של דבר אין שום ראיה לכך שאכן שמו של הפרס נגזר מ'פרס' העברית או שלזאת נתכוונה התורה. גם חז"ל, שחביב היה עליהם מדרש שמות בעלי-החיים וגורונם, סתמו ולא פירשו; להיפך, זהירותם מובעת בקביעה: 'פרס ועזניה ליתנהו בישוב' (חולין סב א). נראה שאותו ערפול סביב שני עופות אלה גרם בלבול: יש מן התרגומים הארמיים שהחליפו בין פרס לעזניה.⁶⁵

רבי סעדיה אבן דנאן מפאס שלל את זיהוי העקאב כפרס מסיבות שונות:

קאל אבו אלוליד ז"ל וגירה אנה אלעקאב וליס בה. פאן רז'ל קאלוא פרס ועזניה בישוב לא שכיחי ואלעקאב הו מוג'וד ענדנא כתי'ר, ות'אניה אן תלך אלסימנין אלתי ד'כרוא פי פרס ועזניה ליסת פי אלעקאב והו מפתרס.⁶⁶

60 מ' צוקר, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניו יורק תשמ"ד, עמ' 45. [להלן: רס"ג, בראשית]

61 אף שרס"ג אכן תרגם את הפרס — עקאב, לעניות דעתי, נראה שכדאי להותיר את השם הערבי — עקאב — כמות שהוא.

62 רס"ג, בראשית, עמ' 244.

63 אלג'אחט', 3, עמ' 180; שם, 6, עמ' 338; אלמצאיד, עמ' 97. נאמר שם ששם נוסף לו לכאסר אלעט'אם — אלמכ'לפה.

64 חי וצומח, 6, עמ' 119.

65 ש' שפייער, 'היחסים שבין הערוך לתרגום ירושלמי, ניאופיטי 1', לשוננו לא (תשכ"ז), עמ' 194-195. [להלן: שפייער, היחסים]

66 דנאן, השורשים]; The Book of the Hebrew Roots by Ibn Janah, Oxford; Se'adyah Ibn Danan, Sefer Ha-Šorašim, ed. M. J. Sanchez, Granada 1966, p. 272. [להלן: אבן A. Neubauer (ed.)]. 1875, p. 798. [להלן: ריב"ג]

[= אמרו אבו אלוליד [= ריב"ג] ⁶⁷ ואחרים ⁶⁸ שהוא העקאב ואינו זה שכן אמרו רבותינו זכרם לברכה: 'פרס ועזניה בישוב לא שכיחי' ⁶⁹ והעקאב מצוי אצלנו לרוב. ושנית, אותם הסימנים שהזכירו לגבי פרס ועזניה אינם בעקאב והוא דורס]

סיבת היותו מצוי במקומו של אבן דנאן אינה ראייה שהרי חז"ל העידו שאינו מצוי במקומם רוצה לומר בבבל, ברם אפשר שהיה מצוי במקומות אחרים. ולא זו אף זו: העקאב אינו מין אחד — ישנו מין שוכן הרים, יש שמקומו סבכים באזורי ביצות, יש המצוי במדבריות וכזה שמשכנו מסביב ליישוב. ⁷⁰ נראה שחז"ל כיוונו לזה האחרון. אין להוציא מכלל אפשרות שעוף זה הובא מן המדבר שהריהו נמנה עם העופות שאולפו לשם בזיארות. בשל יכולת הדריסה המופלאה שלו הוא נמכר במחיר יקר מאוד: עד כדי כפליים ממחירה של אישה. ⁷¹ יכולתו לגמוא מרחקים אדירים הייתה לשם דבר: סופר שאכל שחרית בעיראק ואת סעודת הערב בתימן. ⁷²

לסיכום יאמר כי עקאב (Aquila) תרגומו של רס"ג לפרס סביר בהחלט מפאת חשיבותו ודמיונו לנשר, 'מלך העופות'. גם תכונת שבירת הטרף של העקאב מצדיקה את גזרון שמו העברי — פרס, וכן מימרת חז"ל שאינו מצוי ביישוב — שהרי רוב מיניו אינם מצויים ביישוב.

ג. עזניה (וי' יא יג; דב' יד יב)

כל תרגומי המקרא הערביים מימי הביניים מזהים את העזניה עם הענקא. ⁷³ תימה כיצד הסכימו עם רס"ג, דווקא בעניין העזניה, בני פלוגתא שלו, הקראים והשומרונים, ואף ריב"ג. ⁷⁴ נגד הזיהוי הזה יצא בחריפות דווקא ר' אברהם אבן עזרא בפירושו לוי' יא 13:

- 67 שם, עמ' 587.
- 68 רס"ג; ראב"ע לוי' יא 13; לוי בן גרשום, פירוש הרלב"ג על התורה, ב, ירושלים תשכ"ח (ד"צ ויניציאה ש"ז), קלה א. [להלן: רלב"ג, תורה]
- 69 חולין סב א.
- 70 אלג'אחט', 4, עמ' 47; אלמצאיר, עמ' 97; אלמח'צין, 8, עמ' 146; אלנוירי, 10, עמ' 182-183.
- 71 אלג'אחט', 3, עמ' 212; שם, 6, עמ' 312.
- 72 אלקזיני, עמ' 366. וראה לעיל הערה 13.
- 73 על מעתקי a < a' (רוצה לומר ענקא — ולא ענקאא כפי שמחייב דקדוק הלשון הערבית הקלאסית) ראה י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים, ירושלים תש"ם, עמ' 28, uba11§. [להלן: בלאו, דקדוק]
- 74 אבן דנאן, השורשים, עמ' 243, זיהה אותה כרוכ, אלא שהוא יוצא דופן. זאת לדעת, כי לא ידוע בספרות הערבית של ימי הביניים עוף בשם זה, וייתכן שהמדובר בטעות דפוס. יששכר אבן סוסאן המערבי, אף הוא בן פאס שבמרוקו ותושב צפת במאה השש-עשרה, תרגם את העזניה בעקבות רס"ג ענקא (!), וכך גם בכ"י ביהמ"ד לרבנים בניו-יורק L646, שהוא כתב-יד בכלי מן המחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה.

אע"פ שיש דברי יחיד שאיננה ביישוב טעה הגאון שתרגם אותה אלענקא כי זה השם בלשון ישמעאל על דבר שלא נמצא בעולם ולא היה ולא נברא אלא למשל וכן יודו חכמי לשונם אם כן לא יתכן שיאסר השם דבר שלא היה.

כבר בספרות הערבית שקדמה לזמנו של רס"ג ישנן עדויות לכך שמציאות עוף בשם זה מוטלת בספק. אלג'אחט' (775-868) מביא מספר דעות; מהן המאשרות את קיומה של הענקא ומהן שלא, אלא שלדבריו הכחישו את קיומה בכל פורום רציני.⁷⁵ אלח'ליל אבן אחמד אלפראהידי (מת 786), מחברו של המילון הערבי הראשון, קובע שהענקא היא עוף שלא נשאר בידי האדם מתיאורו מלבד שמו.⁷⁶ כה רבים הם המכחישים את קיומו עד כי הפך משל ל'דבר שלא נמצא בעולם ולא היה ולא נברא' — כדברי אבן עזרא.⁷⁷ הרב קאפח מיישב את הקושי בכך שיש להבחין בין ענקא סתם ובין ענקא מע'רב: הראשונה הינה עוף מציאותי ואילו האחרונה היא עוף אגדי — 'עזניה פלאית', מעין 'בר-יוכנאי' שנזכר במדרש אגדה בתלמוד (בכורות נו ב).⁷⁸ יצוין כי סברה זו יש לה על מה שתסמוך, שכן יש מי שרואה בביטוי ענקא מע'רב או ענקא מע'רבה צירוף סמיכות.⁷⁹ אין להתעלם מן העובדה ששמה של הענקא נעדר מספרי הרפואות ולפיכך קשה לקבל מידע, העשוי לסייע בתיאור או בתיאור התועליות הרפואיות המיוחסות לחלקי גופה השונים, כפי שניתן למצוא לגבי רובם של בעלי החיים.⁸⁰ אלג'אחט' משקף אפוא נאמנה את הידוע אודותיה, ולטענתו מספרם של מי שמכחישים את קיומה גדול לאין ערוך מזה של מי שמאמתים את מציאותה.⁸¹ חוקרים מן הדורות האחרונים מזהים אותה עם עוף החול האגדי הנודע — Phoenix.⁸² מאידך, ניתן לבסס את קיום הענקא ממספר מקורות: אלג'אחט' מונה שתי אוכלוסיות בלבד שראוה ומציין שאינו מכיר מלבדם עוד מישהו עלי אדמות המאמין בקיומה.⁸³

75 אלג'אחט', 7, עמ' 105.

76 אלעין, 1, עמ' 192.

77 השווה אלג'אחט', 7, עמ' 121: 'חלקת בה ענקא מע'רב' [= העיפה אותו הענקא מע'רב] או 'חלקי פי פם אלענקא אללג'אם' [= לתת רסן על פיה של הענקא].

78 קאפח, פירושי, עמ' קכה, הערה 7, השווה סעדיה אבן דנאן, השורשים, עמ' 243: 'טיר יעמר אלקפר וקיל אנה בר יוכנאי והו אלרוכ (!) והד'ה כלהא מעאני מתקארבה' [= עוף שוכן מדבריות ויש אומרים שהוא 'בר יוכנאי' והוא הרוכ (?)] וכל אלה משמעויות קרובות].

79 אלמח'צץ, 8, עמ' 161.

80 גם ספרי ההלכה המוסלמיים אינם מתייחסים לעניין אכילת הענקא — מה שמלמד על נדירותה.

81 אלג'אחט', 7, עמ' 120.

82 מעלוף, עמ' 188; 'שווארץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' שעב, הע' ח (הערת העורך א"מ לונץ). [להלן: שווארץ, תבואות]

83 אלג'אחט', 7, עמ' 121-123.

יש שטענו שלא נשאר בידנו שום פרטים עליה משום שנכחדה בשל היותה עקרה.⁸⁴ אחרים סיפרו שראו את דמותה מצויירת על גבי שטיחים בארמונות מלכים.⁸⁵ אלקזויני (1283-1208) בספרו 'עג'איב אלמח'לוקאת וע'ראיב אלמוג'ודאת' מביא תיאורים שיש בהם יותר מקורטוב של גוזמא ודמיון: נאמר שהענקא מסוגלת לחטוף פיל כדרך שהחדאה חוטפת עכבר ושבימי קדם חטפה כלה בחתונתה על תכשיטיה.⁸⁶ עוצמת משק כנפי הענקא תוארה כשל נחשול מים אדיר בעת סערה.⁸⁷ בעת שהיא מרחפת מעל, מכסה מעין עננה שחורה את עין הארץ ומחשיכה אותה.⁸⁸ כמו כן נטען שתוחלת חייה היא אלף ושבע מאות שנה.⁸⁹ אלקזויני מעיד כי אף על פי שנאמרו עליה דברים מופלאים יותר נמנע מלהביאם והביא רק דברים מהימנים. ניתן למצוא בדבריו גרעין של אמת: אפשר שמדובר בעוף דורס גדול מאוד בעל מוטת כנפיים מרשימה עד אימה, ולפיכך הטיל את חתתו על הכריות. אלקזויני מביא שם סיפור מעשה במלחים שאיבדו את דרכם בים והודות לכך שעקבו אחר ענקא הגיעו לחוף מבטחים.⁹⁰

הענקא – עוף אמיתי ולא דמיוני

היה מי שזיהה את הענקא כעקאב, על שום שבאה מארץ רחוקה.⁹¹ ייתכן שקרבתה לעקאב אינה מקרית: העקאב זוהה עם הפרס (וי' יא 13; דב' יד 12) ברוב תרגומי המקרא הערביים.⁹² אפשר שסמיכותה של העזניה לפרס במקרא מעידה על קרבה או דמיון מסוים

- 84 שם; אלעין, 1, עמ' 192.
- 85 אלג'אחט', 7, עמ' 120. אם כי ישנם גם ציורים דמיוניים שלה, ראה שהאב ארדין אחמד אבן פצ'ל אללה אלעמרי, מסאלכ אלעבצאר פי ממאלכ אלעמצאר, 20, מהדורת פואד סוג'ין, פרנקפורט 1989, עמ' 43. [להלן: אלעמרי]
- 86 אלקזויני, עמ' 367-368.
- 87 אלדמירי, 2, עמ' 221, מדמה את רעש כנפיה לזה של רעידת אדמה.
- 88 אלקזויני, עמ' 368.
- 89 שם; אלדמירי, 2, עמ' 221, גורס שתוחלת חייה מגיעה לאלפיים שנה. הנטייה להגזים בתוחלת חייהם של בעלי חיים גדולים מצוייה גם לגבי הנשר, כאילו שהוא חי ארבע מאות שנה, ראה: אלג'אחט', 7, עמ' 184.
- 90 אלקזויני, עמ' 368. זיקת העזניה לים נזכרה גם אצל הרמב"ם, משנה תורה, הלכות מאכלות אסורות א טז, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשמ"ט [להלן: רמב"ם]: 'פרס ועזניה אינן מצויים בישוב אלא במדבריות איי הים הרחוקות עד מאד, שהן סוף הישוב'.
- 91 אלג'אחט', 3, עמ' 438, והשווה אלמח'ט, עמ' 111: 'עוף עצום המרחיק עוף'.
- 92 עיין ערך 'פרס'.

عَزَفَا أَكْبَرَ الطُّورِ حُتَّةً وَتَعْظُمُهَا حَلَقَةٌ مَخْطُفًا لَيْلِيلًا
 وَالْجَامُوسَ كَالْمَخْطُفِ الْمَخْدَاةِ الْفَأْوَاءِ وَدَكَرُوا هَاهُنَا كَانَتْ
 مِنْ دَيْرِ الرُّمَّانِ بَيْنَ النَّاسِ كَانَ حَيَاتًا يَأْتِيهَا نَكْرٌ عَلَيْهِمْ
 إِنِّي خَطَفْتُ نَوْمًا عَزَوْتُ سَائِحِيَّةً مَدَاعِلَيْهَا حَنْظَلَةٌ ۝
 النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَدَّ يَدَهُ إِلَيْهَا بَعْضَ النَّجْرَانِ
 فِي الْبَحْرِ الْخَيْطِ مَخْطُفَ الْأَسْتَوَاءِ وَلَا يَصِلُ إِلَيْهَا النَّاسُ
 وَهَذَا كَحَيَاتٍ أَنْتَ كَثِيرَةٌ كَالْفَيْلِ وَالْجَامُوسِ وَالْكَرْكَدُنِ
 وَالْبَيْرِ وَسَبَّاحِ الْجَوَارِحِ وَالْعَنْقَابِ صَيْدِهَا لَأَهْلُهَا حَتَّ

העוף הקרוי 'ענקא' (מתוך חיבור ערבי מימי הביניים). שני הראשים משקפים את הפך האגדי שנקשר בשמו של עוף זה. עם זאת, שאר הפרטים מתאימים לעוף הקרוי בימינו עזניה (Torgos)

ביניהם.⁹³ כך או כך נמצאנו למדים כי המדובר בעוף מציאותי. אلدמירי מצטט מתוך 'אלנעות', ספר המיוחס לאריסטו, כיצד ניתן לצוד ענקא.⁹⁴ רס"ג, שתרגם את העזניה — ענקא — לא בכדי עשה כן; הוא עשה זאת כיוון שמשורת בידו מרבתי.⁹⁵ ולא זו אף זו: מדבריו ברור שנתכוון לעוף שקיים במציאות:

ומן קו' כעת במרום תמריא נעלם אן ההנא טאירא ירתפע פי אלג'ז פלא ינקץ אלא עלי כל שי עזיז ג'ליל והו אלענקא.⁹⁶
 [= וזממה שאמר 'כעת במרום תמריא',⁹⁷ ידענו כי יש עוף המתרומם באויר ואינו נוחת אלא על דבר יקר ונכבד והוא העזניה]⁹⁸

93 המשורר הידוע, ר' שלום שבזי, בן המאה השבע-עשרה, מביא גם הוא את ה'ענקא' וה'עקאב' סמוכות זו לזו: 'ענקא תהאוי פי תבשבאש עקאב יוג'ל כאלעראש' [ענקא תעוט בעליצות עקאב ירנן בקינו] ראה ספר שירי שלום שבזי הגדול, הוצאת 'י' חסיד, ירושלים תשל"ו, עמ' קי (מתוך: 'יא מטלק אלטייר אלמשפק'). [להלן: שבזי, דיואן]

94 אلدמירי, 2, עמ' 221.

95 קאפח, פירושי, עמ' קכב, הערה 4.

96 רס"ג, בראשית, עמ' 45.

97 איר' לט 18.

98 תרגום הקטע הזה הובא על פי 'קאפח, 'הערות אחדות על שני תרגומים מערכית לעברית', תהודה 14 (תשנ"ד), עמ' 67-73, לא על פי המהדיר, מ' צוקר, בשל תרגום משובש. [להלן: קאפח, הערות]

גם העובדה שבסוגיה זו מאוחדים תרגומי המקרא הערביים מבית מדרשם של הקראים והשומרונים, בני פלוגתא של רס"ג, וכן ריב"ג — יש בה משום רבותא לרס"ג.
 ריב"ג מביא דעה לפיה תרגמו את לשון המשנה, כלים יז יד: 'כנף העוז' — כנף העזניה.⁹⁹ זו נזכרה עם 'ביצת הנעמית' ואפשר שמפאת גודלם של עופות אלו נעשו מהם כלים.¹⁰⁰ ריב"ג גוזר את שמה של העזניה מן השורש 'עוז' ובתוספת הסיומת 'יה', המורה על גודל, ריבוי (= עֲזוּזִיָּה), היא משמעה: עוף חזק ביותר.¹⁰¹ זאת לדעת, כי בפרסית שמה: סימרכ ופירושו: שלושים עופות כלומר שהיא לבה שקולה כנגד שלושים עופות.¹⁰² את השם ענקה בערבית ניתן לפרש כנקבת ה'אַעֲנֵק' (משקל בעלי המום),¹⁰³ שהוראתו: בעל צוואר ארוך רוצה לומר גזור מ'ענק' — צואר.¹⁰⁴ יש הטוענים שהוראת השורש 'ענק' בערבית — היה ארוך או גבוה.¹⁰⁵ סברה אחרת היא שקרויה כך על שום שהיה לוכד כעין טבעת מצוי על צוארה.¹⁰⁶ אבן דריד סובר שלמילה ענקה אין גזרון.¹⁰⁷ מעלוף הביא את דברי אנסטס, שגרס כי ענקה מע'רב הוא שמו האמיתי של הזקה, המזוהה כיום עם הנחשוף (Anhinga rufa).¹⁰⁸ הנחשוף הינו עוף מים, בעל צוואר ארוך מאוד, המזכיר בצורתו נחש — ומכאן שמו,¹⁰⁹ בדומה לענקה הערבית, שהוראתה: ארוכת הצוואר.
 את הצירוף ענקה מע'רב או ענקה מע'רבה ניתן לפרש כענקה פלאית¹¹⁰ או המופיעה בערוב היום עם שקיעת החמה.¹¹¹

- 99 ריב"ג, עמ' 515, והשווה משה בן מימון, משנה עם פירוש הרמב"ם — מקור ותרגום, ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ז, עמ' ק. [להלן: הרמב"ם, פירוש המשנה]
- 100 אלדמירי, 2, עמ' 221, מביא בשם אריסטו שנהגו לעשות מטפריה כוסות גדולות לשתיה. והשווה רש"י חולין כה ב, ד"ה "פרט לעופות": 'כגון צפרני גריפון' שעושים מהם כלים' — שמה הכוונה לנשר (Griffon Vulture)?
- 101 ריב"ג, עמ' 515.
- 102 אלג'אחט', 7, 120-121. ייתכן שהכוונה לכוחו ותעוזתו ואפשר שהכוונה לגודלו וממדיו: שהוא הגדול מכל העופות בגופו, השווה אלקזויני, עמ' 367.
- 103 אפשר גם שמדובר במשקל היתרון וההפלגה.
- 104 אלעין, 1, עמ' 169.
- 105 ג'אר אלה אבו אלקאסם מחמוד אבן עמר אלזמח'שרי, אסאס אלבלאעה, 2, קהיר 1923, עמ' 144. [להלן: אסאס]
- 106 אלעין, 1, עמ' 169. לדבריו, גם כלב בעל לוכד כזה על צוארו ייקרא 'אַעֲנֵק'.
- 107 אלמח'צץ, 8, עמ' 161.
- 108 מעלוף, עמ' 82.
- 109 חי וצומח, 6, עמ' 56. גם היותו עוף מים תואם את תיאורי הענקה שהובאו לעיל.
- 110 קאפח, פירושי, עמ' קכה, הע' 7.
- 111 אלדמירי, 2, עמ' 221.

קיימות עדויות שגם בדורות האחרונים היה מי שראה את הענקא; על פי יהוסף שווארץ:

בל"ע [= בלשון ערבי] "אלענקא" (הוראתו צואר, ר"ל צואר ארוך) גם רגליו גבוהים וגדלו כשתי אמות. והוא ג"כ מין גייער... אלה נמצאים דוקא בהרי הלבנון ובמחוז "הדורסי".¹¹²

על פי הרב יוסף קאפח:

ובתימן יש עוף טורף גדול צבעו חום אפרפר, בעל ראש גדול ומקור כפוף רחב מעט בעיקרו, ונמצא בהרי בראע ויערות הריה העבותים, ונקרא אצל הכפריים "טיר" עוף בסתם, אך הנוודים הערביים קוראים אותו "ענקא", ויראים ממנו מאד כי הוא חוטף בין רגליו גדיים וטלאים ואף תינוקות קטנים מיד אומניהם ומגביה בהם עוף ואח"כ משחררם כנגד שן סלע למען ירוטשו כנפלם ממרומים ויורד ואוכלם. ואלו ראהו ראב"ע לא דחה דברי רבינו.¹¹³

הוראנו לדעת כי עוף דורס, גדול מידות ששמו ענקא היה ממש — ולא משל — ומתקבלים על הדעת דבריו של טלשיר:

אפשר אף ששם זה אשר ציין מלכתחילה עוף אגדי הוסב במקום מן המקומות ובזמן מן הזמנים לציין עוף אמיתי.¹¹⁴

טלשיר אף הציע לזהותו עם העוף הידוע בימינו בשם פרס (*Gypaëtus barbatus*) שתכונותיו דומות לאלה של הענקא: לעוף זה, הידוע בשמו הגרמני (*Lämmergeier*) (= נשר הטלאים), יוחסו שמועות שנוטל תינוקות שהושארו בשדה ולכן הוא נרדף ונצוד ללא רחם.¹¹⁵

ניתן לסכם ולומר כי כמעט כל התרגומים הערביים למקרא זיהו את העזניה — ענקא, אף שמסורת הביאור, אם בכלל הייתה בידם כזו, כיוונה לעוף אחר. זאת הואיל ולא יעלה על הדעת, שבתרגומם לתורה בנושא כה מעשי, נתכוונו לאותו עוף מיתולוגי — Phoenix.

112 שווארץ, תבואות, עמ' שעב. 'דורסי' — הכוונה לג'בל אלדרוז.

113 קאפח, פירושי, עמ' קכה, הערה 7.

114 טלשיר, עמ' 135. אלג'אחט', 7, עמ' 105, העלה בזמנו השערה מעין זו לגבי הענקא כשנדרש לענין התנין.

115 מיינרצהאגן, עמ' 360-363; חי וצומת, 6, עמ' 125-126. ראה גם הדין בערך 'פריס'.

מימין — העוף הקרוי כימינו פרס (*Gypaëtus barbatus*). משמאל — העוף הקרוי כימינו עזנית-הנגב (*Torgos tracheliotus*)

לפיכך הצעתו של טלשיר לזהות את הענקא עם ה-*Gypaëtus barbatus* היא סבירה בהחלט.

ד. ראה (דב' יד יג)

בעיית זיהוי הראה הינה קדומה ביותר. הקושי נעוץ בנוסח המסורה של רשימת העופות, החוזרת בחומש דברים: לעומת "ואת הדאה ואת האיה למינה" שבוי' יא 14, הובא בדב' יד 13: "והראה ואת האיה והדיה למינה". התרגומים השונים בכל השפות נאלצו להתמודד עם מספר פריטים שאינו זהה בכל רשימה: 20 בויקרא לעומת 21 בדברים וכן עם שמות שונים זה מזה. הנוסח השומרוני גורס גם בדברים: "ואת הדאה ואת האיה למינה" ובכך למעשה נפתרה לשיטתם בעיית הראה.¹¹⁶ בדרך זו נקטו כמה תרגומים, למעט תרגום אונקלוס ושאר תרגומים ארמיים ארץ-ישראליים, וכן תפסיר רס"ג. בשיטה הזו עלה בידיהם להצמיד לכל מרכיב ברשימה אקוויוולנט, גם אם לא שונה בפועל נוסח המסורה המקובל.¹¹⁷ לעומת זאת, התרגומים ששמרו על נוסח המסורה המקורי ולא שינוהו הביאו כנגד ראה אקוויוולנטים מיוחדים, כך למשל רס"ג תרגמה — אלג'ארח;¹¹⁸ אונקלוס — בת כנפא; וכיוצא בזה ניתנו לה הגדרות שונות.

116 ראה: א' ור' צדקה (עורכים), חמשה חומשי תורה נוסח שומרוני ונוסח יהודי — ספר דברים, תל אביב תשכ"ב.

117 טלשיר, עמ' 21.

118 כ"י ביהמ"ד לרבנים בניו-יורק L646 גורס לג'ראח!

סוגיה זו נדונה בהרחבה על ידי חז"ל, ומסקנתם: 'ש"מ דאה וראה דיה ואיה אחת היא'.¹¹⁹ ונימוקם:

כדי שלא לתת פתחון פה לבעל דין לחלוק שלא תהא אתה קורא איה והוא קורא דיה אתה קורא דיה והוא קורא איה לכך כתב במשנה תורה והראה ואת האיה והדיה למינה.¹²⁰

ריב"ג התנגד לקביעה שראה היא הדאה בראותו בכך חזרה מיותרת, שהרי אם דאה היא הדיה אזי ראה היא הדיה ואין עוד צורך בסדר: ראה-איה-דיה.

ועול שמואל ראס אלמתיבה רצי' אללה ענה עלי ט'אהר אלנץ ונחן עלי מד'הבה לאנה לו כאן דאה וראה (אסמין לנוע) ואחד לכאן קד כרר לנוע ואחד פי פצל ואחד אסמין אעני הראה באלראא והדיה מחרמא לד'לך אלנוע בהד'ין אלאסמין בקולה והראה ואת האיה והדיה למינה והד'א מא לא יג'וז ולא מעני לה לאנה עבת' לא יליק באלוחי ואנמא קלת אן הראה באלראא והדיה אסמאן לנוע ואחד עלי אלקול (אלאול) לאן הדיה הי הדאה באלדאל נפסהא. וקד לכ'צנא ד'לך פי חרף אלדאל. ד'כרת [אחד] התין אללגתין פי ספר ויקרא ואלאכ'רי פי משנה תורה. וכד'לך תרג'מה אלפיומי ראס אלמתיבה רצי' אללה (ענה ג'מיעא) בתרג'מה ואחדה אעני באלחדה פאד'א כאנת הדאה (באלדאל) הי הדיה וכאנת הראה באלראא הי אלדאה (באלדאל) פאן הראה באלראא הי הדיה נפסהא. וקד עטף אחדהמא עלי אלתי'אני באלתחרים והד'א מא לא יצלח מת'לה באלמכ'לוקין פכיף באלכ'אלק ג'ל ועז פאנה מן אלעבת' אן יקאל איאך ואלאסד ענבסא וענבס הו אלאסד נפסה פהד'א בין.¹²¹

[= ו[רבנו] שמואל [בן חפני] ראש הישיבה הסתמך על פשט הכתוב ואנו סוברים כמותו שכן לו היו דאה וראה שני שמות למין אחד, הרי שחזר פעמיים על מין אחד בפרשה אחת — כשני שמות, רצוני לומר, הראה ברי"ש והדיה, והיה אוסר את אותו המין על ידי שני השמות האלה [באמרו: "והראה ואת האיה והדיה למינה"], וזה דבר בלתי אפשרי ואין לו כל משמעות, מפני שהוא חסר טעם ואינו ראוי לדברי השכינה, אלא אמרתי כי הראה ברי"ש והדיה הם שני שמות למין אחד, כאמור קודם, מפני שהדיה היא היא הדאה בדל"ת, וכבר סיכמנו זאת באות דל"ת.¹²² האחת משתי הלשונות נזכרה בספר ויקרא והשנית במשנה תורה וכן תרגם אותם אלפיומי

119 חולין סג ב.

120 שם.

121 ריב"ג, עמ' 656-657.

122 שם, עמ' 149. וראה להלן הדיון בערך 'דאה'.

[= רס"ג] ראש הישיבה, ירצהו ה', תרגום אחד, כלומר אלחדאה. ואם הדאה בדל"ת היא הדיה, וראה ברי"ש היא הדאה בדל"ת, כי אז הראה ברי"ש היא היא הדיה. וצירף את האחת לשנייה באיסור ודבר כגון זה אינו ראוי לנבראים [= בני אדם] כל שכן לבורא, ירום ויתעלה, שכן חסר טעם לומר: 'היזהר מפני האסד [= אריה] הענבס' והענבס הוא האריה עצמו¹²⁴ — וזה ברור.¹²⁵

ריב"ג גם התנגד לכך שהראה תתורגם בשם כולל ומעורפל, דוגמת תרגומו של רס"ג — אלג'ארח:¹²⁶

וקד פסר אלג'ארח ואלג'ארח אסם עאם לכל מא יפתרס מן אלטאיר והד'א אלמוצ'ע אנמא הו מוצ'ע נוע (מא) מן אלטאיר מכ'צוץ פיג'ב אד'א אן יכון לה אסם כ'אץ בה דון גירה מן ג'נסה.¹²⁷
[= ויש שפירשו אותו: אלג'ארח.¹²⁸ ואלג'ארח הוא שם כולל לכל עוף דורס אלא שכאן הוא בא במקום מין [כלשהו] של עוף מסוים ומשום כך ראוי שיהא לו שם המיוחד רק לו — ולא לאחרים מבני מינו]

גם רב חפץ גאון,¹²⁹ ראב"ע¹³⁰ והרמב"ם¹³¹ סברו שיש לראה זיהוי ספציפי ממשי ולא שם כולל ויש לזהותו עם הדאה.

123 ראב"ע בפירושו לוי' יא 14, גורס: 'איך יתכן לומר השמר לך מהאריה והליש'.

124 אסמאעיל אבן אחמד אלג'והרי, תאג' אללגה וצחאח אלערביה, 3, בירות 1984, עמ' 945; אלמחיט, עמ' 504; לסאן, 6, עמ' 150. יצוין כי לאריה קיימים בערבית מעל 150 שמות! ראה הזאע אבן עיד אלשמרי, מעג'ס אסמאא אלאסד, אלריאץ' 1989, עמ' 8-9.

125 ניתן למצוא את תרגום הקטע בספר השרשים, מהדורת באכער, ברלין 1896, עמ' 463 [להלן: ריב"ג, באכער]. אולם בשל תרגום מסורבל ולא תמיד נהיר, נהגתי לכל אורך העבודה להביא את דברי ריב"ג בתרגומי שלי.

126 גם אבן בלעם התנגד לתרגום זה של רס"ג מאותו הנימוק שהעלה ריב"ג, ראה מ' פרץ, פירוש לבמדבר ודברים (מן 'כתאב אלתרג'יח') ליהודה בן שמואל אבן בלעם, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, רמת-גן תש"ל, עמ' 50. [להלן: אבן בלעם, תרג'יח]

127 ריב"ג, עמ' 656-657.

128 אבן בלעם, שם, מביא בשם רס"ג עוד תרגום לראה: 'אלמפסר פסר פיה אלג'ארח ואלאכתסאב פלאן הד'א אלטאיר יכתסב סמי כלה באלג'ארח' [= והמתרגם תרגם אותו אלג'ארח ואלאכתסאב ומפני שהעוף הזה דורס, נקרא אלג'ארח]. על כך מעיר המהדיר פרץ שם, עמ' 171, הערה 42. שאכתסאב לא נזכרה בתרגום רס"ג ואפשר שנלקחה מתרגום אחר או שאבן בלעם הוסיפה על דעתו על מנת להשלים את המובן של דריסה וטרופה.

129 ריב"ג, שם. והשווה ריב"ג, עמ' 90, אף שדבריו סותרים את שאמר בספר השרשים. ראה שם, עמ' 657-656.

130 בפירושו לוי' יא 14: 'צדקו המעתיקים שאמרו כי ראה היא דאה וסרה טענת ר' יונה שאמר איך יתכן לומר השמר לך מפני האריה והלביא'. במונח 'המעתיקים' — נראה שכוונתו לחז"ל. ניתן לשער שזהו

חז"ל נימקו את השם ראה: 'ולמה נקרא שמה ראה שרואה ביותר...תנא עומדת בכבל ורואה נבלה בארץ ישראל', ברם מתרגום רס"ג — אלג'ארח — משמע שהמדובר בעוף דורס ממש, ולא באוכל נבלות.¹³² כפי הנראה גם תרגום אונקלוס — בת כנפא — מכוון לזה, שהרי מצינו אצל איליא בר שיניא מנציבין שתרגם: חיות כנפא — 'סבאע אלטיר' (= העופות הדורסים).¹³³

כסופו של דבר תרגומו של רס"ג לראה אינו נהיר דיו היות שלא ידוע בלשון הערבית עוף ספציפי ששמו הוא ג'ארח, אלא מדובר בשם כולל לכל עוף דורס.

ה. דאה (וי' יא יד) דיה (דב' יד יג)¹³⁴

רוב המתרגמים ראו בדאה שבו' יא 14 את הדיה שבדב' יד 13. כך עולה מתרגומם — אלחדאה או אלחדא (כיום מזוזה עם הדיה — *Milvus sp.*)¹³⁵. הרמב"ם סבר שדאה היא הראה, ואילו איה היא הדיה.¹³⁶ — זאת בעקבות דברי אב"י בגמרא: 'כשם שראה ודאה אחת היא כך איה ודיה אחת היא' (חולין סג ב).

רס"ג תרגם "אך שם נקבצו דיות אשה רעותה" (יש' לד 15) — 'והנאך ינחשר אלחדיאן בעץ' אלי בעץ'. במקום אחר תרגם רס"ג איה — חדאה:

נתיב לא ידעו עיט לא שזפתו עין איה" (איו' כח 7) — והי סכה לא יערפהא אלטאיר מת'לא ולא תלחט'הא עין אלחדא תבאלגא.¹³⁷

- מונה שתורגם מן הערבית — 'אהל אלנקל' — אנשי המסורת, הקבלה; השווה פירושו לוי' ז 23-27: 'שלא יסמוך על דעתו בפירוש המצוות, רק ישען על העתקת הפירושים'.
 הרמב"ם, מאכלות אסורות, א יג: 'דאה. והיא הראה האמורה במשנה תורה'.
 נתנאל בן ישעיה, מאור האפילה, מהדורת הרב יוסף קאפח, 'ירושלים תשי"ז, עמ' שיט, [להלן: מאור האפילה] גורס שהיא בכבל ורואה 'מה שבארץ ישראל' מבלי להזכיר את עניין הנבילה כלל ומכאן אפשר שהמדובר באלג'ארח — עוף דורס ממש.
 כך מובא במילוננו של איליא בר שיניא מנציבין, ראה P. De Lagarde, (ed.), *Eliae Nisibeni interpres. Praetermissorum - Libri duo Göttingae 1879*, p. 44. [להלן: איליא בר שיניא] (כתאב את'רג'מאן פי תעלים לע'ה אלסריאן); אלמח'צין, 8, עמ' 145, מגדיר ג'וארח: 'מי שצד את מזונו'. אלנוירי, 10, עמ' 179, מחלק את 'סבאע אלטיר' לג'וארה ולבע'את' [= עופות החסרים את איברי הדריסה והציד, כגון: מקור וטפרים המיוחדים לציד]; יש שכניה אותם (= נשר, רחס, עורב וכיוצא בהם) — 'כלאב אלטיר' על שום שאוכלים נבילות ככלב.
 לגבי הדיה בדברים נאמר "למינה", מה שאין כן באשר לדאה בויקרא.
 אפשר שנעשה שימוש בצורת הרבים ח'דא שלא במודע או שמה ניתן לראות בכך התקצרות של האלף המזוה. אגב, תן דעתך לדמיון שבין דאה העברית לחדאה הערבית!
 הרמב"ם, הלכות מאכלות אסורות, א יג.
 ויש נוסחא אלחדאה. ראה רס"ג, איוב, עמ' קמג. אפשר שנתחלפה ח'דא בצדא (= איה) שהרי איה נזכרה בצמוד לדיה ברשימת העופות שבתורה, בנוסף על הדמיון בין שני השמות בשתי השפות.

[= והוא נתיב שאין העורף יודע על דרך המשל ולא סקרתו עין החדא על דרך
ההפלגה]

במקרים מסוימים נהג רס"ג לתרגם את החסידה — חדאה:

"חסידה ברושים ביתה" (תה' קד 17) — 'ואלחדאה ומא אשבההא אלתי ביתהא
פי אלברותיה' [= החדאה ודומיה אשר בתייהם בברושים].
"אם אברה חסידה ונצה" (איו' לט 13) — 'או ריש אלחדא ואלבאזי' [= א
אברת החדא והבאזי]

נראה שהגאון יכול היה לעשות כן במקרים הללו מפני שאין בפסוקים הללו נפקות
הלכתית כלשהי, ומשום כך נקט תרגום חופשי: החדאה ידועה הייתה בראייתה החדה
וביכולת הצייד המופלאה שלה.¹³⁸ כה מוכרת הייתה לבריות עד כי נהגו להשתמש בה כדימוי
נפוץ.¹³⁹

ריב"ג מצא קשר אטימולוגי בין דאה ודיה:

ואקרב אלקיאסאת פי הדאה אנה מן הד'א אלאצל ומן הד'א אלמעני (והו צפה
ע'אלבה) ואצלה דאיה. וקד רדוא הד'ה אלאלף יאא פי קולהם הדיה. אך שם נקבצו
דיות: ואמא אלאלף פאנהא לאנת ואנדגמת פי אליא פאשתדת לד'לך והי
אלחדאה.¹⁴⁰

[= וההיקש הנראה סביר ביותר לגבי "הדאה" שהיא מן השורש הזה
והמשמעות הזו (שזו תכונה אופיינית לה) ומשמעו היסודי הוא 'ד'איה'. ו]כפעם
השנייה] עשו את האל"ף הזו יו"ד, שנאמר: "הדיה" (דב' יד 13), "אך שם נקבצו
דיות" (יש' לד 15). ואשר לאל"ף הרי שנחה ונבלעה ביו"ד ולפיכך נדגשה, והיא
החדאה.]

דבריו של ריב"ג מנוגדים למה שכתב בספר הרקמה:

ויג'וד אן יקאל פי דאל ורא הדר והדר ורודנים ודודנים וחמדן וחמרן וריפת ודיפת
ורעואל ורעואל אן אחדהמא בדל מן אלאכ'ר כמה ערץ' פי והדאה והראה פאן
אלד'י מנהמא פי תורת כהנים בדאל ואלד'י פי משנה תורה ברא והמא אסמאן

138 אלעין, 3, עמ' 278, מכתיר אותה כציידת הטובה ביותר.
139 אלג'אחט, 3, עמ' 462, מדמה את העורבים השחורים לדיות השחורות. אלקוויני, עמ' 367-368, מתאר
את הענקא כמי שמסוגלת לחטוף פיל כדרך שהחדאה חוטפת עכבר ועוד.
140 ריב"ג, עמ' 149, והשווה ראב"ע לוי' יא 14: 'ודאה מן כאשר ידאה הנשר'.

לשכין' ואחד פי קול בעץ' אלאואיל ובעץ' תאבעהם. וסאבין ד'לך פי חרף אלארא מן כתאב אלאצול.¹⁴¹

[= ייתכן לומר לגבי דל"ת ורי"ש: 'הדר' ו'הדד', 'רודנים' ו'דודנים', 'חמדן' ו'חמרן', 'ריפת' ו'דיפת', 'רעואל' ו'דעואל', שהאחד מהם בא במקום האחר, כפי שקרה ב'הדאה' ו'הראה', שכן זה מהם אשר בתורת כהנים — בדל"ת, ואשר במשנה תורה — ברי"ש, ושניהם שמות של דבר אחד בדברי מקצת החכמים וקצת מי שהולך אחריהם. ואני עתיד לבאר זאת בספר השורשים באות רי"ש].¹⁴²

קשה לדעת אל נכון מהי משמעות השם חדאה בערבית, אולם הוראת 'חֲדָאָה' היא הגרון שבו חוצבים אבנים.¹⁴³ אבן פאריס מסביר ששמו של הגרון גזור מזה של העוף ונקרא כך על שום הדמיון לתנועותיה של החדאה.¹⁴⁴ כיום מזוהה הדיה למינה עם ה-Milvus: משפחה של דורסי-יום, ארוכי-כנפיים.

ו. איה (ויי יא יד; דבי יד יג)¹⁴⁵

אף שמסקנת הגמרא 'דאה וראה דיה ואיה אחת היא' (חולין סג ב),¹⁴⁶ תרגם רס"ג וכמוהו כל המתרגמים הערבים למקרא את האיה בשם נפרד: צדי או צדא.¹⁴⁷ במילונים הערביים ביאור השם צדי הוא זכר העוף הקרוי האמה.¹⁴⁸ כבר בשלב מוקדם חל בלבול בין דורסי הלילה השונים עד כי השמות השונים משמשים בערבוביה ועשויים להתחלף זה בזה.¹⁴⁹ אלג'אחט' מתאר את צריחת היום ומענה הצדי בלילה; "ייתכן שנתכוון

- J. Derenbourg. Le livre des parterres fleuris. Grammaire hébraïque en arabe d'Abou 'l-Walid 141
[להלן: ריב"ג, אללמע] Merwan Ibn Djanah de Cordoue. Paris 1886. p. 90
- ריב"ג, עמ' 656-657, דן באריכות בזיהוי הראה, אולם בניגוד למה שהבטיח בספר הרקמה, הוא פוסל 142
את היות הראה — דאה בטענו שיש בדב' יד 13, חזרה מיותרת ("והראה ואת האיה והדיה למינה") שהרי אם דאה היא הדיה אזי ראה היא הדיה — וראה הדיון בערך 'ראה'.
- ג'מהרה, 2, עמ' 1047. 143
- אחמד אבן זכריא אבן פאריס, מעג'ם מקאייס אללע'ה, מהדורת עבד אלסלאם מחמד הארון, 2, קהיר 144
1371 הג', עמ' 35-36. [להלן: מקאייס]
- לגבי האיה שבויקרא נזכר "למינה" מה שאין כן בדברים. 145
- ראה לעיל הדיון בערך 'ראה'. 146
- ניתן לראות באל"ף כתיב המבטא אלף מקצורה', שכן ישנם טקסטים בהם הכתיב באל"ף דחה את 147
הויד' לחלוטין, עיין בלאו, דקרוק, עמ' 24-25, 10א. מאידך, אפשר שהאל"ף מביעה 'המזה' שהרי היו שסברו שהשם צדי מוצאו מגורת ל"א, ראה מחמד מרתצי' אלזבידי, תאג' אלערוס מן ג'ואהר אלקאמוס, 10, בולאק 1307 הג', עמ' 107. [להלן: תאג'] אבן סוסאן גורס בויקרא ובדברים צדה!
אלעין, 7, עמ' 139; תאג', 10, עמ' 207, ועוד. 148
- אלג'אחט', 2, עמ' 298. 149

בכך למלים נרדפות בום-צדי או שבאמת משמיע הצדי את קולו כתגובה לזה של ה**בו**¹⁵⁰. צדיה הינו התרגום הארמי השומרוני לכוס; כך גם בום הערבית. טלשיר רואה בכך רבותא לתרגומים הערביים:

תן את הדעת לכך שהתרגומים הערביים מתרגמים כך (צדי, צדאה) דוקא את האיה ואילו הכוס מתורגמת על ידם בום. זה מלמד שהמתרגמים לערבית לא נעזרו בתרגום הארמי (בוּם ו-צדי מציינים בערבית דורסי לילה ובמצרים אלה שמות נרדפים לציון הכוס... אילו היה קשר בין התרגום הערבי והארמי היה התה"ע [= התרגום הערבי] מציע בוודאי צדי כתרגום לכוס.¹⁵¹

רס"ג תרגם את "לא שזפתו עין איה" (איו' כח 7) — 'עין אלחדא'¹⁵² תבאלגא'¹⁵³ בניגוד לתרגומו בתורה, אולי מפני שהחדאה ידועה יותר מאשר הצדי בחדות ראייתה.¹⁵⁴ רס"ג תרגם את ציים — 'צדי', אף שבסמוך נזכרה המילה איים, בה ראו אחרים צורת ריבוי של איה:¹⁵⁵

א. "ופגשו ציים את איים" (יש' לד 14) — יפאגי' פיהא אלצדי ובנו אוא.
ב. "ורבצו שם ציים וענה איים באלמנותיו" (שם יג 21-22) — וירבץ' ת'ם אלצדא... ויעוי בנו אוא.

ריב"ג מטיל ספק בתרגום הזה ומפרש שאולי יש לגזור את ציים מ'ציה', רוצה לומר, בעלי חיים השוכנים במדבר, כדרך שאיים הם בעלי החיים השוכנים באיי הים. הוא מביא כראיה את הפסוק: 'לפניו יכרעו ציים' (תה' עב 9) — הם הבדוים, אנשי המדבריות, שאינם מציינים לשום אדם.¹⁵⁶ הוא מציע מאידך כי איה הנזכרת בנ"ך היא בעל חיים הקרוי אבן אוי,¹⁵⁷ היינו, תן (Canis aureus),¹⁵⁸ אותו הוא מתאר כטורף תרנגולות הדומה לחתול,¹⁵⁹

150 אלג'אחט', 6, עמ' 250. וראה שם הערה 7.

151 טלשיר, עמ' 64, הערה 2.

152 ויש נוסחה אלחדאה, ראה רס"ג, איוב, עמ' קמג.

153 תורגם שם על ידי המהדיר: 'ולא סקרתו עין האיה על דרך ההפלה'.

154 גם לגבי החסידה העדיף רס"ג לתרגם בנ"ך באופן שונה מתרגומו בתורה. כך בתה' קד 17: "חסידה ברושים ביתה" — 'ואלחדאה ווא אשבההא'. וראה בהרחבה את הדיון בערך 'חסידה'.

155 פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר ישעיהו, מהד' מ' גושן-גוטשטיין ומ' פרץ, רמת-גן תשנ"ב, עמ' 82 [להלן: אבן בלעם, ישעיהו]: 'וענה איים באלמנותיו ג'מע ואת האיה עלי גיר קיאס' [= 'איים' היא צורת רבים חריגה של 'ואת האיה']. כך סבר גם אבן ג'קטילה; ראה שם, הערה 2.

156 ריב"ג, עמ' 607. ראב"ע לוי' יא 14 מפרש את האיה: 'שמנהגה לשבת באיים ידועים'.

157 ריב"ג, עמ' 37.

158 מעלוף, עמ' 47.

159 בהתבסס על התרגום הארמי המיוחס ליונתן ליש' יג 22: 'וינצפון חתולין'.

ולא שועל. לדידו אין כל קושי בכך שהאיה נזכרת בתורה כעוף, ואילו כאן עניינה חיה, שכן תנשמת הוא שם עוף וחיה גם יחד.

בספרות הערבית מתואר הצדי, הוא זכר ההאמה, כעוף הצורח בלילה תוך שהוא מקפץ,¹⁶⁰ או ככזה היוצא מתוך גולגולתו של אדם שנרצח ולא ננקם דמו.¹⁶¹ אמונות אלו מקורן בעידן הטרומ אסלאמי, ומשהופיע נביא האסלאם הטיפ לביטולן;¹⁶² אלנוירי הגדירן אמונות תפלות וכזבים.¹⁶³

אחת ההוראות של צדי היא קול¹⁶⁴ או הד, בת-קול¹⁶⁵ — אולי מפני הרעש שמשמיע אותו עוף. שלשיר סבור שצדיא וקדיא הן מלים אונומטופאיות, הבאות לחקות את קול בעליהן, אלא בעוד שהתרגומים בארמית המזרחית גרסו קדיא, אלו במערב הכירוהו כצדיא.¹⁶⁶

אהרוני זיהה אותו כאוח (Bubo bubo) על שום היותו שוכן סלעים וחורבות, שכן בארמית: 'צדו' או 'צדיא' הוראתן: חורבה, שממה.¹⁶⁷

כיום מזוהה הצדי עם כוס התרבות (Athene noctua).¹⁶⁸ עוף זה בעל גוף חום-כהה בחלקו העליון, המוכתם בלבן, וגחון מפוספס בכתמים חומים-כהים בעיקר בחזה¹⁶⁹ — אפשר שעל שמו נקרא הגוון המיוחד הזה — צדאָה.¹⁷⁰

ז. עורב (למינו) (וי' יא טו ; דב' יד טז)

בכל השפות השמיות ידועה המילה עורב ולפיכך כל תרגומי המקרא הידועים ובכללם תרגומי המקרא הערביים לא נחלקו בה. גם זיהויו של העורב הוא חד משמעי: Corvus. שלשון הפסוק היא "את כל עורב למינו", לא נקט רס"ג תרגום מילולי, רוצה לומר, להמיר את עורב בלשון יחיד: עראב, אלא תרגמו דווקא בצורת הריבוי: עראביב.¹⁷¹

- 160 תאג', 10, עמ' 207. ויש הטוענים שהכוונה לצראר (= צרצר) או לג'נדב (= חגב).
- 161 אולי משום כך קרוי המוח עצמו או כל הגויה — צדי, ראה אלעין, 7, עמ' 139; לסאן, 14, עמ' 453.
- 162 אלעין, 7, עמ' 140; אלנוירי, 10, עמ' 286.
- 163 אלנוירי, שם.
- 164 לסאן, 14, עמ' 454.
- 165 אלעין, 7, עמ' 140; לסאן, שם.
- 166 שלשיר, עמ' 65.
- 167 אהרוני, תורת, עמ' 146. וכן תרגום אונקלוס לבר' א 2: "תהו" — 'צדיא', ואף בתרגום המיוחס ליונתן, שם: 'צדיא מבני נש', בהמשך ל'תהייא ובהייא'.
- 168 מעלוף, עמ' 180.
- 169 חי וצומח, 6, עמ' 284.
- 170 אלעין, 7, עמ' 142.
- 171 צורת ריבוי זה מצויה גם בקוראן, סורת פאטר, פסוק 27.

עורב בסתם משמע עורב שחור — כך עולה מדברי התלמוד (חולין סג א). השם עורב העברי, וכמוהו ע'ראב הערבי, נקרא על שום צבעו השחור.¹⁷² מכלל המינים הידועים, מלבד זה השחור, נודעו עוד מינים — עורב העמקי ועורב הבא בראש יונים:

עורב העמקי חיוורא דכתיב ומראהו עמוק מן העור כמראה חמה עמוקה מן הצל והבא בראש יונים אמר רב פפא לא תימא דאתי בראש יוני אלא דדמי רישי לדיוני (חולין סג א).¹⁷³

מדרש החפץ ביאר את צבעו של עורב העמקי:

אלכ'אמד אללון אלמאיל אלי אלביאץ' [= שצבעו עמום, נוטה ללבן]¹⁷⁴

כמו כן נזכרו בספרות הערבית עוד מינים המתייחסים לעורב: ע'ראב אלליל,¹⁷⁵ ע'ראף,¹⁷⁶ זאע'¹⁷⁷ ועוד.¹⁷⁸ ע'ראב אלליל הוא למעשה דורס לילה והרמיון היחיד הוא בשם.¹⁷⁹ ע'ראף, ואפשר גם זאע', ידועים גם כזרזור,¹⁸⁰ הוא הזרזיר אשר הובא כדברי חז"ל:

א. את כל עורב למינו... ר' אליעזר אומר להביא את הזרזיר.¹⁸¹
 ב. ר' אליעזר אומר לא לחינם הלך זרזיר אצל עורב אלא מפני שהוא מינו.¹⁸²

- 172 אלג'אחט', 3, עמ' 438-439. והשווה פירוש ראב"ע לוי' יא 15, שנקרא עורב 'מלשון ערב כעבור שחרותו.
- 173 זכריה בן שלמה, מדרש החפץ על חמשה חומשי תורה, ב, מהד' מ' חבצלת, ירושלים תשנ"ב, עמ' שפז. [להלן: מדרש החפץ]
- 174 בספרות הערבית נזכר מין, השונה מזה השחור — ע'ראב אבקע — בעל כתמים לבנים — ראה אלצ'אחא, 3, עמ' 1187.
- 175 אלג'אחט', 2, עמ' 315, 298.
- 176 אלנוירי, 10, עמ' 242.
- 177 שם; אלדמירי, 2, עמ' 236, מצטט את אריסטו המתאר: 'שחור כשחור הטווס, בעל נוצות כוהקות ורגליו כצבע הז'מרג'אן'. אלקוזיני, עמ' 362, תיארו כעורב שחור גדול. הוא אף מביא מסורת לפיה חי הזאע' אלף שנה ויותר. אלדמירי, 2, עמ' 3, מביא עוד שמות לזאע': אלזרעי, ע'ראב אלזרע וע'ראב אלזיתון.
- 178 שם, עמ' 235-236.
- 179 אלג'אחט', 2, עמ' 299.
- 180 אלנוירי, 10, עמ' 242.
- 181 חולין סב א. בעל הטורים לוי' יא 15, מבסס את הדרש הזה של חז"ל באמצעות גימטריה: 'כל עורב למינו' בגימטריה: זָרָר.
- 182 שם סה א.

אלג'אחט' מזכיר מינים נוספים של העורב וביניהם החדאה השחורה; אולי מפני צבעה שויכה למשפחתו של העורב.¹⁸³ בנוסף הוא מתאר שלושה מיני עורבים בעלי יכולת דיבור העולה על זו של התוכי;¹⁸⁴ כפי הנראה כיוון לקיק, הקרוי כיום עורכני (Garrulus).¹⁸⁵ דומה כי העורב, המזוהה עם הצבע השחור,¹⁸⁶ נקשר בפולקלור הערבי בימי קדם עם ביש מזל¹⁸⁷ וכיעור.¹⁸⁸ גוזליו נחשבים למכוערים ולמסריחים ביותר, אפילו יותר מאלה של ההדהד היא הדוכיפת, הידועה בסרחונה.¹⁸⁹ אולי יש בכך כדי להסביר מדוע הם ננטשים על ידי הוריהם וזוקקים לרחמי שמים:

ואמא אלגראב פאנה ליס יקתל בניה ולכן יראהם ביץ' פינכרהם וידעהם ויהרב ענהם, פאד'א אקאמו מדה ורישו פאסודו רג'ע אליהם ואלו וקת רג'זעה אליהם יס[תצלח] אללה להם טעאמהם כ"ק [מי יכין לערב צידו].¹⁹⁰
 [= והעורב אמנם אינו הורג את בניו, אבל כשהוא רואה אותם [בעודם] לבנים הוא עוזב אותם ופורח מהם, וכשהם מעלים נוצה ונעשים שחורים הוא חוזר אליהם. ועד שהוא שב אליהם מזמן להם [ה']¹⁹¹ צידם, ככתוב:¹⁹² "מי יכין לעורב צידו".¹⁹³

העורב אוכל כל: מזבל ועד נבילות, ואינו נמנה עם הטורפים שבעופות.¹⁹⁴ שמו, ע'ראב, קשור בקורות וניכור; יש האומרים מפני שבא ממקום אחר (= ע'ריב).¹⁹⁵ לדברי אלג'אחט' הוא נקרא ע'ראב מפאת היותו שחור.¹⁹⁶ נלדקה טען ששמו של העורב הינו חיקי של הקול שהוא משמיע, רוצה לומר, אונומטופיי. כך בשפות השמיות ואפשר שגם לגבי שמו הלטיני:

- 183 אלג'אחט', 3, עמ' 462.
 184 שם; אלנוירי, 10, עמ' 241-242; אלקלשנדי, 2, עמ' 88.
 185 מעלוף, עמ' 135-136. אהרוני, תורת, עמ' 156, מזהה אותו עם עורב הבא בראש יונים על שום דמיונו ליונה. השווה: מעלוף, עמ' 11, 135-136. אלאנטאכי, עמ' 225, מתאר את הזאע' כיונה.
 186 כמאמר הכתוב: "קווצותיו תלתלים שחורות כעורב" (שה"ש ה' 11). על העורב ואיזכוריו השונים במקרא ובדברי חז"ל ראה מ' דור, החי בימי המקרא והמשנה והתלמוד, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 121.
 187 אלג'אחט', 2, עמ' 316.
 188 שם, עמ' 318; שם, 3, עמ' 463.
 189 שם.
 190 רס"ג, בראשית, עמ' 45.
 191 הנושא — ה' — נשמט בתרגומו של צוקר.
 192 איו' לח 41. השווה גם: "לבני עורב אשר יקראו" (תה' קמז 9).
 193 רס"ג, בראשית, עמ' 244.
 194 אלג'אחט', 2, עמ' 314.
 195 שם, 3, עמ' 438-439.
 196 אלג'אחט', 3, עמ' 438-439. והשווה אלדמירי, 2, עמ' 235, המביא לראיה פסוק מן הקוראן, סורת פאטר, פסוק 27: 'ע'ראביכ סוד' — שתי מילים בעלות אותה המשמעות.

Corvus.¹⁹⁷ הוא בעל דימוי שלילי באסלאם ונכלל בין בעלי החיים הרשעים שמצווה להורגם וזאת מפני שלא שב אל נוח כששָׁחַחוּ לראות הקלו המים מעל הארץ.¹⁹⁸ מפני זה נאסרה אכילתו גם על המוסלמים.¹⁹⁹

ח. בת יענה (וי' יא טז ; דב' יד טו)

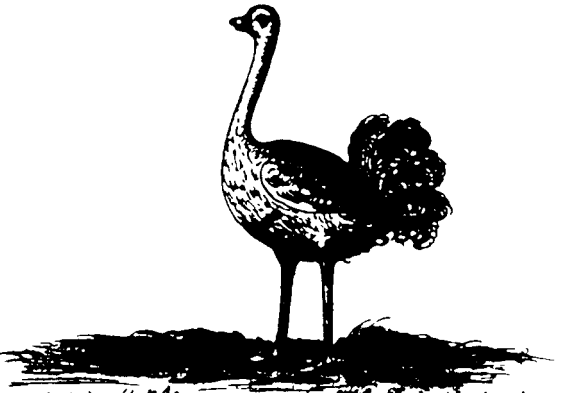
בכל תרגומי המקרא הערביים שבידינו תורגמה בת היענה — נעאמה או נעאם המזוהה כיום עם ה-Struthio camelus. במקרה דנן קשה לטעות בה שכן כך גם גורסים רובם המכריע של התרגומים הארמיים הארץ-ישראליים: נעמיתא או בת נעמיתא. גם במשנה כלים יז נזכרה 'ביצת הנעמית' ואף היו שעשו ממנה כלי קיבול בשל ממדיה.²⁰⁰ מבנה גופה, צורתה החיצונית וכן גודלה, שנחשבו מן הדברים המופלאים ביותר,²⁰¹ גרמו לקדמונים להאמין שהיא תוצאת הכלאה של עוף וגמל. אלג'אחט' מציין כי שמה הפרסי הוא אשחר מרע', דהיינו, גמל-עוף, אולם מוסיף את הסתייגותו:

ולא מצאנו שהשם הזה מחייב שתהא הנעאמה תולדה של גמל ועוף, אלא שההמון, משדימוה לשני הדברים הקרובים הללו — קראוה על שמם.²⁰²

גם תרגום השבעים היווני הלך בדרך הזו בתרגומו Strouthiokámēlos וכמוהו התרגום הארמי השומרוני: צפרתה דגמלה²⁰³ וכן שמה הלטיני: Struthio camelus. יצוין כי חז"ל התייחסו אליה מלכתחילה כאל עוף לכל דבר: 'הירורין והנעמיות הרי הן כעופות'.²⁰⁴ אלג'אחט' סבר שהנעאמה היא לא עוף ולא גמל, כי אם בריה בפני עצמה;²⁰⁵ איבריה

- 197 Th. Nöldeke, 'Schulthess' Homonyme Wurzeln im Syrischen', Z.D.M.G., 54 (1900), p. 155 [להלן: נלדקה] וכן ממנו corbeau בצרפתית, Krähe בגרמנית, crow באנגלית, וכו'.
- 198 אלג'אחט', 2, עמ' 217; שם, 4, עמ' 288.
- 199 אלדמירי, 2, עמ' 243-244, אולם מובאות שם גם דעות אחרות: יש המתירים רק חלק ממיניו; אבו חניפה מכשיר את כל מיני העורב.
- 200 כלים יז יד.
- 201 אלג'אחט', 7, עמ' 203.
- 202 שם, 3, עמ' 143; אלקוויני, עמ' 374. והשווה שווארץ, תבואות, עמ' שעג: 'פירושו הגמל-עוף ר"ל עוף הדומה לגמל'.
- 203 טלשיר, עמ' 142 וראה שם הערה 1.
- 204 ירושלמי כלאיים לא ג; תוספתא כלאיים ה ח.
- 205 אלג'אחט', 4, עמ' 321. שם, 1, עמ' 30, הוא אומר שלא כל בעל נוצות וכנף ומטיל ביצים נחשב עוף — אחת הראיות לכך היא בת היענה. על יסוד זה המשל 'רכב פלאן עלי ג'נאחי אלנעאמה'] = פלוני רכב על כנפי בת היענה[. לדעת חז"ל דינה כעוף: 'הירורין והנעמיות הרי הן כעופות' (ירושלמי כלאיים לא ג; תוספתא כלאיים ה ח).

נְעָאֵם חַיּוֹן מְרֻכָּבִים
 חֲלָפָה אֶלְפִיר וְלִבְיָאֵל חֲדִים אֶלְעִיר אֶלְעִנּוֹת
 וְאֶלְטִיפִי וְלִנְשֵׁר וְמִרְאֶלְפִיר לִלְטָר וְלִנְחָח
 וְלִרְשֵׁר וְיֶאֱכֵל חֲמָסָא וְאֶלְטֶרֶק בְּדִינֵה חֲתִי
 בְּעֵלֵה גַלְגָּלָא וְחֲמָסֵה חֲלָפָה אֱלֹהֵהּ מִיָּדֵהּ כִּי אֵינָהּ
 חֲזוּפָא לְכָל בְּדִינֵה אֶלְעִזָּר וְזֶן אֶלְטוֹרִי וְיִי
 אֶזְבִּי וְכִדְלֵךְ יֶאֱכֵל חֲזֵר אֶלְטָר וְלֹא יִחַדֵּר
 וְאִדָּא אֲחִיבִית חֲחִיבָה מֵאֵה דִּינָא חֲחִיבָה תְּשִׁיר
 כִּלְחֵר חֲחִיבִית לֹוּ וְשִׁעֵת עַל אֶלְחֵר לֶרֶךְ מִיָּדֵהּ תְּשִׁיר
 תְּרֻחֵל אֶלְעִזָּר מִיָּדֵהּ וְשִׁעֵתָּהּ וְאִדָּא
 נֶאֱמַר לְדִרְשָׁא חֲחֵר אֶלְטֶר וְיִבְרַח עִירֵי מִיָּדֵהּ אֶלְטֶר וְיִבְרַח עִירֵי מִיָּדֵהּ אֶלְטֶר וְיִבְרַח עִירֵי מִיָּדֵהּ

יען היא 'בת-היענה' (נעאם) – מתוך חיבור ערבי מימי הביניים

המזכירים איברי עוף, גורמים לכך שתטיל ביצים כעופות, מה שאין כן איבריה הדומים לאיברי הגמל;²⁰⁶ אלו אינם גורמים לה ללדת.

על פי רוב תורגמה בת היענה – אלנעאמה, שהיא צורת היחיד לזכר ולנקבה.²⁰⁷ יש שטענו שנעאם הוא דווקא שם הזכר,²⁰⁸ ואחרים סברו שהוא שם המין, ואילו יחידו, זכר או נקבה, ייקרא נעאמה.²⁰⁹

מינה של בת היענה העסיק פרשני מקרא רבים. ראב"ע לוי' יא 16:

יש אומרים שהוא מין שלא ימצאו זכרים כמו הארנבת, ואין מילת כיענים טענה, כי אינם זכרים רק הם נקבות, כמו יעלים ורחלים.²¹⁰

כך הוא הכלל לדעת ראב"ע, ודבריו אודות היות בת היענה מין נקבי אינם מוכרעים על ידיו, כפי שלעיתים נקוט בידו, אלא הובאו בשם 'יש אומרים' בלבד. בארמית הנעמית מינה נקבה, ואפשר שלמרות האמור לעיל תורגמה הנעאמה בהשפעת הארמית כלשון נקבה, שכן

206 אלג'אחט', 1, עמ' 275-276, השווה אותה לסוס!

207 אלמח'צץ, 8, עמ' 51; לסאן, 12, עמ' 582.

208 אלעין, 2, עמ' 162; לסאן, שם.

209 לסאן, שם; אלדמירי, 2, עמ' 483.

210 סוגית מינו של בעל החיים לובנה על ידי ראב"ע בדיונו על הארנבת (וי' יא 4-7): 'ודרך לשון הקודש

להזכיר הזכר מכל מין, כי הנקבה בכלל הזכר היא'.

מצינו לגבי הרחמה שתורגמה: אלרכ'מה בעוד הרחם — אלרכ'ם.²¹¹ לציון זכר היענים השתמשו בערבית במילה ט'לים [= מי שנעשה לו עוול].²¹² אף שהתרגומים הארמיים ברובם תרגמו את הצירוף בת היענה כמות שהוא, באופן מילולי, רס"ג לא נקט בשיטה זו אולי מפני שנעאמה מביעה את בת היענה בצורה מושלמת, ועל כן לא ראה צורך לתרגמה מילולית.²¹³ לפשר פירוט התורה: "את בת היענה" נדרש ראב"ע בפירושו הארוך לשמ' כג 19:

דע, כי מנהג התורה לדבר על ההווה, כמו בת היענה. למה שינה הכתוב לומר ככה, ותהיה הבת כוללת כל המין, וכזה לא מצאנו. דע כי בשר היענה יבש כעץ. ואין המנהג שיאכלנו אדם, כי אין בו ליחה, ולא יאכל מכל המין רק הבת, כי היא נקבה וקטנה, יש בה מעט ליחה, ולא כן הזכר הקטן.²¹⁴

חז"ל למדו מכאן דבר אחר:

מנין לביצה טמאה שהיא אסורה מן התורה שנאמר ואת בת היענה וכי יש בת לה יענה אלא זו ביצה טמאה (חולין סד ב).²¹⁵

עמר סבור שכדי להסתלק מקושי זה גרס הרמב"ם ברשימת העופות האסורים באכילה — יענה! ולא בת יענה.²¹⁶

211 ראה הדיון בערך 'רחם'.

212 אלג'אחט, 4, עמ' 324-323. מאחורי שם זה עומדת אגדה, לפיה ביקש היען קרניים וחזר כשהוא קצוץ אזניים, ומשום כך נפוצה האמונה שהיען חירש, יתר על כן, סמל החירשות: 'צלח'א צלח' אלנעאמה' [= חירש כחירשות היען]; 'ארפע צותי ללנעאמה' [= אני מרים את קולי על היען; רוצה לומר, לישורא]. ראה שם, 4, עמ' 178, 182, 383, 395, 402 ועוד.

213 תופעה זו מצויה גם בתרגומי מקרא ערביים מאוחרים מן המשרק ומן המגרב: בכתב-יד מוגרבי מן המאה הארבע-עשרה, וכן אצל אבן סוסאן: בנת אלנעאמה; בכת"י ביהמ"ד לרבנים ניו-יורק L646 (מבגדאד) מובא: בנת אלנעאמה! כנראה שתרגום זה הושפע מן העברית או הארמית.

214 השווה ספר מושב זקנים על התורה — קובץ פירושי רבותינו בעלי התוספות, מהדורת ס' ששון, לונדון תשי"ט, עמ' רפד [להלן: תוספות, תורה]: 'אמר הר"י האי דנקט בקרא את בת היענה ולא היענה עצמה, ואע"ג דיענה עצמה אסורה מפני שיענה אוכלת ברזל, וכשהיא גדולה קשה כברזל, ואין אוכלין אותה ומשום הכי נקט קטנות שהם דקות וראויות לאכילה ולא לו צריך לומר שהם אסורים'. אגב, בהמשך מסבירים בעלי התוספות את איסור אכילת בשר בת היענה כשל מידת האכזריות הטבועה בה.

215 הרמב"ם, שם ג א, בבארז הלכה זו, נאמן לשיטתו וגורס גם שם יענה: 'כל מאכל היוצא מן המינין האסורין שלוקין על אכילתן, הרי אותו המאכל אסור באכילה מן התורה כגון חלב בהמה וחיה הטמאים, וביצי עוף ודג הטמאים, שנאמר ואת בת היענה זו ביצתה. והוא הדין לכל האסור כינעה, ולכל הדברים הדומין לביצה'.

216 הרמב"ם, מאכלות אסורות, א יג. ראה ז' עמר, "בת" כהוראה של 'ביצה', לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 343.

ט. תחמס (וי' יא טז ; דבי' יד טו)

רס"ג תרגם את התחמס — כ'טאף המזוהה כיום עם הסוג ססית (Delichon sp.) או כוכית (Riparia sp.) ממשפחת הסנוניתיים.²¹⁷ משמעותו של 'ח'טף' בערבית היא כבעברית לקחת בכוח ובמהירות,²¹⁸ ומכאן שמו: על שום שחוטף בציפורניו את מזונו.²¹⁹ ייתכן שהתרגום הירושלמי המיוחס ליונתן — חטפיתא, מכוון אף הוא למשמעות החטיפה.²²⁰ מן השורש הזה קיימת גם הוראת המהירות,²²¹ ולמעשה פעולת החטיפה אינה מתקיימת מבלי אלמנט המהירות. ניתן להניח כי הח'טאף כונה כך בשל היותו מהיר במיוחד. אבן דריר מבאר שהכוונה למהירות תנועת כנפי הציפור.²²² הפירוש הזה אף עדיף על הקודם, שכן הח'טאף ידוע בכנפיו החזקות, שהן למעשה פיצוי על רגליו החלשות.²²³ כמו כן הוראת השם ח'טאף היא ציפורן של כל חיה טורפת או עוף דורס;²²⁴ כך גם קרוי הברזל המאונקל שבו חוטפים ומרימים דבר מה.²²⁵

השרש 'ח'טף' הערבי מביע גם מעין שיגעון,²²⁶ וייתכן שהדבר קשור במהירות: המקרא מתאר את יהוא בן נמשי: "כי בשגעון ינהג" (מל"ב ט 20) ומכאן ראייה שזה תלוי בזה. אלזמח'שרי מתאר את הח'טאף כעוף החושב את צילו לציד, ולכן הוא יורד עליו במטרה לחטפו.²²⁷ אולי בכך ניתן לראות מעין שיגעון.

217 מעלוף, עמ' 160. גם בתרגום חיבורו של דיוסקורידס לערבית הובא הח'טאף כתרגום לשם היווני chelidon — ראה אבו אחמד עבד אלה אבן אחמד אבן אלביטאר, תפסיר כתאב דיאסקורידוס, בירות 1989, עמ' 167. [להלן: אבן אלביטאר, תפסיר] מויאל, עמ' 76, סבור ששמה המדעי של הטסית — Delichon — הוא שיבוש השם היווני. אגב, שמה הערבי של הטסית כיום הוא ח'טאף אלצ'ואחי.

218 אלעין, 4, עמ' 220; מקאייס, 2, עמ' 196; לסאן, 9, עמ' 75.

219 מקאייס, 2, עמ' 197.

220 טלשיר, עמ' 228-229. השווה ראב"ע לוי' יא 16, שסבר שהתחמס הוא מגורת חמס.

221 אלעין, 4, עמ' 220.

222 ג'מהרה, 1, עמ' 609.

223 אלג'אחט', 5, עמ' 220, מביאו כדוגמא לכך שכל עוף בעל כנפיים חזקות הוא חלש-רגליים.

224 ג'מהרה, 1, עמ' 609; לסאן, 9, עמ' 77.

225 ג'מהרה, שם; מקאייס, 2, 197; לסאן, 9, עמ' 77; אלמח'יט, עמ' 725.

226 אלעין, 4, עמ' 220.

227 אסאס, 1, עמ' 240, והשווה אלמח'יצין, 8, עמ' 150. גם לשאחין מיוחסת התכונה הזו ומכאן שמו: מלאעב ט'לה (עין ערך 'תנשמת'). בלסאן, 9, עמ' 79, ואלמח'יט, עמ' 725, נזכר עוף הקרוי: ח'אטף ט'לה; אפשר שהכוונה לאותו עוף. מובאת שם דיעה נוספת לפיה המדובר ברפראף, שהוא עוף מים.

העוף הקרוי בערבית 'ה'טאף' — מתוך חיבור ערבי מימי הביניים

הח'טאף נחשב עוף נודד, המסוגל לגמא מרחקים,²²⁸ ולפיכך נקרא: זואר אלהנד (= המבקר בהודו).²²⁹ נטען שהוא עושה זאת מתוך רצון להתקרב לבני האדם.²³⁰ הוא אף מקנן במשכנותם, אם כי הרחק מהישג ידם.²³¹ הח'טאף זוהה על ידי רב האיי גאון כ"שממית" (מש' ל 28),²³² ואילו רס"ג סבר ששממית היא הסונו (מזוהה כיום עם הסוג סנונית (Hirundo sp.)). קיים דמיון רב בין שני העופות, ולעתים אף החליפו ביניהם.²³³ סביר להניח שהנו"ן נתחלפה במי"ם ומכאן שסונו זוהה לשממית העברית, ולסונויתא הארמית.²³⁴ ר' סעדיה אבן דנאן מפאס, בהסתמך על דברי חז"ל, חולק על זיהוי השממית עם הח'טאף:

שממית בידיים תתפש נוע מן אלענכבות. ויא עגיבא ממן זעם אנהא אלכ'טאף כף יסוג פיהא בידיים תתפש וכף יצח קול רז"ל אימת שממית על עקרב ויכון אלכ'טאף חלש ואלעקרב גבור.²³⁵

- 228 אלג'אחט', 2, עמ' 177, 261-262.
- 229 אלנוויר, 10, עמ' 238.
- 230 שם.
- 231 שם; אלג'אחט', 2, עמ' 262; 7, עמ' 66; אלקלקשנדי, 2, עמ' 89; אלקוויני, עמ' 358. אבן דנאן, השורשים, עמ' 94, זיהה את הדרור עם הח'טאף על שום היותו חופשי מהיזק בני האדם. אגב, שם, עמ' 239, גם את העגור הוא מתרגם כ'טאף!
- 232 בפירושו של רד"ק ליש' לח 14 וליר' ח 7: 'תרגם יונתן וסונויתא והוא סונוית הנזכר בדברי רז"ל ופירוש רבינו האיי כטאף בערבי'.
- 233 "כסוס עגור" (יש' לח 14) תרגם רס"ג: וכאלסונויה או אלכרכי, אולי בהשפעת התרגום המיוחס ליונתן על "וסיס ועגור" (יר' ח 7): וכורכיא וסונויתא, אלא ששם הסדר מהופך!
- 234 גם איליא בר שיניא, עמ' 44-45, תרגם סונויתא — 'ח'טאף'. וכמוהו ריב"ג, עמ' 730.
- 235 אבן רנאן, השורשים, עמ' 337, וכן הובא על ידי נויבאור בריב"ג, עמ' 804, אף כי הדברים עומדים בסתירה גמורה לדברי ריב"ג שם, עמ' 730, שהשממית היא הח'טאף!

[= "שממית בידים תתפש" ²³⁶ — מין של עכביש. ותימה על מי שטען שהיא הכ'טאף: איך ייתכן לומר עליה "בידים תתפש"? ואיך יתאמתו דברי רבותינו זכרם לברכה "אימת סממית על עקרב" והרי הכ'טאף חלש והעקרב גבור?]

ניתן לתרץ שהסונונו נחשב בעיני הקדמונים כאחד המינים של הכ'טאף או שם נדרף לו; ²³⁷ וכך ניתן גם להבין את הדמיון בתיאורו של הסונונו שבדברי רס"ג לזה של הכ'טאף:

טאיר חקיר יחמל פי ידה מן טין וגירה מא יצלח לה וכרא פי קצור אלמלוך. [= עוף דל נושא בידיו טיט וזולתו ממה שמתקין לו קן בתקרות היכלי המלכים] ²³⁸

י. שחף (וי' יא טז ; דבי יד טו)

רס"ג תרגם את השחף — סאף. ²³⁹ צויץ כי שם זה אינו מופיע בכל המונוגרפיות הקלאסיות העוסקות בבעלי החיים ושמותיהם, ²⁴⁰ ואף לא כמודרניות שבהן. ²⁴¹ גם במילונות הערבית מימי הביניים סאף נדירה ביותר: כל שניתן ללמוד על הסאף הוא שהנו עוף דורס. ²⁴² גם מספרי הרפואה של ימי הביניים נעדר הסאף. המשורר התימני הידוע רבי שלום שבזי, בן המאה השבע-עשרה, הזכירו באחד משיריו: "יא מטלק אלטיר"; שיר זה עוסק בעופות הטמאים, אך נזכרו בו גם כמה עופות טהורים. הסאף נזכר דווקא בגלל תכונותיו המיוחדות בתחום הרפואה: הבקי במלאכת הרפואה יודע לעשות שימוש נכון בחלקי גופו של הסאף כך שאכילת בשרו עשויה לגרום למחלה מסוימת, ואילו עצמותיו מועילות לריפוי מחלה דומה.

236 מש' ל 28.

237 אלדמירי, 2, עמ' 51, מתאר את הח'טאף: 'עוף הדומה לסונונו'. והשווה מעלוף, עמ' 160.

238 רס"ג, משלי, עמ' רסב.

239 ובעקבותיו גם ריב"ג, עמ' 714.

240 אלמצאיד, עמ' 75, מזכיר שאנשי אלשאם קוראים לבאשק — סאף, אולם כפי הנראה מדובר בטעות וצריך היה להיות כתוב נסאף (!), ראה הדין בערך 'ינשוף'.

241 טלשיר, שם, העיר שמצא את המילה במילונים הערביים, אף שהרב קאפח לא מצאה, אלא שטלשיר הסתמך על מקורות מודרניים מאוחרים ולא על מקורות ערביים קדומים.

242 לסאן, 9, עמ' 166.

חמא אלתלית ²⁴⁴ לא תלימה	אלסאף מן בכ'ר בעצ'מה ²⁴³
באלסרע חמא תקדמה ²⁴⁵	ומן אכל יא וד לחמה
קדחת היום השלישי לא תאחזנו	[הסאף מי שמעשן את עצמותיו ²⁴⁶
מהרה קדחת תבואנו] ²⁴⁷	ומי שאוכל, ידידי, את בשרו

המקורות המאוחרים אף הם אינם מציינים זיהוי קונקרטי של הסאף ולא מביאים את תיאורו.²⁴⁸ טלשיר מודה שגם פשרם של התרגומים הארמיים השונים של השחף (שחפא, ציפר שחפא, שחפה, שאפה וכיוצא בזה) אינו ידוע. מאידך ברור לו שאינם העתקה מן העברית כי אם מדובר במסורת תרגום. דווקא קרכת השמות שחף העברי, שחפא הארמי, סאף הערבי מעידים כי ישנו מכנה משותף מסוים, ואפשר שגזרונה של מילה זו הוא משפה קדומה מן הענף השמי. לא ניתן לקבוע בוודאות את אותיות השורש של סאף בערבית: שמא מגזרת ע"א, ושמא מע"י או מן הכפולים. לאור האמור לעיל קשה לקבוע אל נכון את זהותו של השחף על פי תרגום רס"ג.

243 על התאחדותם של ההגאים ט' וצ' בערבית היהודית, ראה בלאו, דקדוק, עמ' 39, 218ב.

244 מילה זו צריכה הייתה להיכתב תלית' והיא שיבוש המילה תלית', ראה M Piamenta, Dictionary of

W Wright, A Post-Classical Yemeni Arabic I. Leiden 1990, p. 57. [להלן: פיאמנטה] והשווה

Grammar of the Arabic Language¹, I. Cambridge 1962, p. 264. §337. [להלן: רייט, דקדוק], אשר

מביא גם שם נרדף של אותה המחלה: 'חמי אלע'ב'. רכבה של מחלה זו לשוב בתדירות של שלושה

ימים ומכאן שמה וכך גם באנגלית [tertian fever]. ידועה גם מחלה דומה החוזרת כל ארבעה ימים:

'חמי אלרבע', ראה אלצחאת, 3, עמ' 1212; עלי אבן אסמאעיל אבן סידה, אלמחכם ואלמחית

אלאעט'ם פי אללע'ה, 2, מהדורת מצטפא אלסקא, מצרים 1958, עמ' 97. [להלן: אלמחכם] אגב, 'חמי

אלתלית' ידועה גם בשמה העברי — קדחת השלישית — וסגולה להרפא ממנה היא אמירת מזמור קר

בתהלים. הוא הדין לגבי 'חמי אלרבע' — קדחת הרביעית — הרוצה להבריא ממנה יאמר את מזמור

קה בתהלים.

245 שבוי, דיואן, עמ' קיא. בשיר זה נזכרו שמות של יותר משלושים עופות! שחלקם אינו ידוע בספרות

הערבית הקלאסית ואף אינו מצוי במילונות הערבית של ימי-הביניים. באופן מפתיע לא הובא שיר זה

בספרו המקיף של רצון הלוי, הדיואן הגדול — שירת ישראל בתימן, א-ב, קריית-אוננו תשנ"ח-תשנ"ט,

אולי מפאת הקושי לתרגמו.

246 המדובר בטכניקת ריפוי שבה שורפים תרופה מסוימת, ושואפים את העשן.

247 מכאן ניתן להבין את גזרון השם שחף, אליבא דראב"ע, שהוא 'מוליד השחפת'.

248 לייך, 4, עמ' 1469, בשם אבן סידה; דוזי, 1, עמ' 703.

יא. נץ (למינהו) (וי' יא טז; דב' יד טו)

הנץ תורגם על ידי רס"ג כַּאז או כַּאזי; בקטע גניזה שפרסם הירשפלד מובא קטע מפירושו של הגאון לויקרא שם נתרגם הנץ — נצץ.²⁴⁹ את הבאז או באזי מקובל לזהות כיום עם נץ גדול (Accipiter gentilis) ובכלל כל בני הסוג נץ קרויים בספרות הערבית פְּזָאָה. הנצץ בעייתי עוד יותר מפאת נדירותו בספרות הערבית הקדומה, ואף מן הספרות המודרנית נעדר שמו. אם קיימת בערבית נץ או נצץ, הקרובה לעברית ולארמית, אך טבעי היה שרס"ג ואחרים היו משתמשים בה, גם אם לא היתה נפוצה וידועה די הצורך — כפי שתורגמו: יחמור (= יחמור), רכ'ם (= רחם), כ'לד (= חולד), צ'ב (= צב) וכיו"ב. רס"ג, ששליטתו בשפה הערבית אינה מוטלת בספק, היה יודע על קיומה של מילה כזו — לו היתה קיימת, ואפשר שביודיען עשה כן, שהרי את העופות תרגם על פי מסורת שבידו.²⁵⁰ כך נקט בתרגמו "ראם" — כרכדן אף שטבעי היה לתרגמו רים:

אלכרכדן פאנה כ'לק עטי'ם ולה טול וערץ' כתיר חתי אן אלפיל אד'א קיס אליה כאן חקירא ולה קרון טואל בהא מת'ל אללה מנעה ען בני אסראיל כמא תמנע ארק אלכרכדן ענה בקו' אל מוציאו ממצרים כתועפות ראם לו. וקאל ענה היאבה ראם (!) עבדך אם ילון (!) על אבוסיך.²⁵¹

[=הכרכדן הינו יצור עצום שגובהו ורוחבו מרובים עד אשר הפיל קטן בהשוואה אליו. ולו קרניים ארוכות — בהן נמשלה הגנת ה' על בני ישראל כפי שמגנות קרני הכרכדן עליו, שנאמר: 'אל מוציאו ממצרים כתועפות ראם לו' (במ' כג 22). ואמר עליו: "היאבה רים עבדך, אם ילין על אבוסיך" (איו' לט 9)]

בהמשך מבאר רס"ג מהו הרים:

ואלרימה הי דאבה צגירה ליס להא אלא קרן ואחד טויל והי מן ג'נס אלארוי ופיהא יקול ואוילנא קודש (!) אף על פי שאין לו אלא קרן אחת חלבו מותר.²⁵²

249 הירשפלד, עמ' 145. התרגום הארמי הירושלמי המיוחס ליונתן תרגם באופן דומה: נצצא. אפשר שהשם נצץ משקף הגייה: אם יבוטא — נצץ. י' אהרוני, 'הערות לחידושי הרמב"ן לחולין', סיני יג (תש"ג), עמ' קב (להלן: אהרוני, הערות), גורס נצאץ: 'ובל' ערבי כן נקרא נץ בחלוף קרוב... נצאץ יקרא כל Falco קטן... הערכוב הזה של Falco ושל Accipiter עתיק יומין הוא'.
250 קאפח, פירושי, עמ' קכב הערה 4.
251 רס"ג, בראשית, עמ' 48.
252 שם, עמ' 49.

[=והרים הוא בעל חיים קטן, שאין לו אלא קרן אחת ארוכה והוא ממין הארוי²⁵³ ועליו אמרו קדמונינו: 'קרש'²⁵⁴ אף על פי שאין לו אלא קרן אחת חלבו מותר']

הראנו לדעת שלרס"ג הייתה מסורת תרגום עליה הסתמך בתרגומו, אלא שאבן מנכלי (מת ב-1384) מציין שרק במצרים ובאלשאם (= ארץ ישראל וסוריה) ידוע עוף בשם נץ שהוא מספר מינים כפי שהצקק הוא כמה מינים.²⁵⁵ לפיכך רס"ג, שמוצאו מפיוס שבמצרים והכיר את ארץ-ישראל ופעל מרבית שנותיו בכבל, אמור היה להכירו. מאידך, מסופר שם שבעיראק כונה בשם אחר: בדי'אן, ושהנערים שם נוהגים להשתעשע בו בשל צורת הציד המצחיקה שלו. היות שכך אינו נמנה עם העופות המשובחים שבספורט הבזיאות והמחבר כלל אותו בחיבורו רק על מנת להרחיב את אופקי הקורא — לשם ידע כללי בלבד.²⁵⁶ מלשון חז"ל: 'דרוסת הנץ בעוף הדק'²⁵⁷ נראה שהוא אמור להיות עוף הידוע בדריסתו, אלא שטרפו הוא צפורים די קטנות. קשה לייחס תכונות אלה לנץ הערבי הנזכר; מה שאין כן לגבי הבאז. זה האחרון היה ידוע ביכולת הדריסה שלו מקדמת דנא, ובשל כך אימנוהו ואילפוהו לשם השעשוע במעין ספורט שעל שמו נקרא — בזיאות.

מקור השם פרסי, כפי הנראה. היו מן הערבים שראו בו מילה ערבית וגזרוה מן 'בַּזְאוּן', דהיינו, ניתור או זינוק; תכונה בולטת אצל כלל הדורסים ואצלו בפרט.²⁵⁸ ישנו גם פירוש אחר — להתגבר על משהו ולנצחו: הבאז ידוע בעקשותו ואינו חדל מטרפו עד אשר עולה בידו להתגבר עליו ולצודו. באשר לשמו מובאות מספר גרסאות — בַּזּוּ, בַּאזּ, בַּאזּי. הבאז או באזי, מסמל, למעשה, קבוצה של דורסים, שעמם נמנים: הבאז עצמו, זַרְק, בַּאשְׁק, בַּיִדְק ועפצי.²⁵⁹ הדעת נותנת שישנם קרוי דמיון ביניהם ואמנם אלקלקשנדי מאפיין את כל הקבוצה כצהובי עין.²⁶⁰ אלג'אחט' מתארם כזהובי עין.²⁶¹ קצבו של דבר, תרגום רס"ג לנץ הוא באז או באזי ובנוסחה יחידאית מצינו שתרגמה בדומה לשם העברי נץ, אלא שזו אינה שכיחה בלשון הערבית.

253 בעל חיים הדומה ליעל. כך תרגם רס"ג את הדישון (דב' יד 5).

254 כך לשון התלמוד בחולין נט ב.

255 מחמד אבן מנכלי, כתאב אנס אלמלא בוחש אלפלא, מהדורת מחמד עיסא צאלחיה, עמאן 1993, עמ' 189. [להלן: אבן מנכלי]

256 שם, עמ' 190.

257 משנה חולין ג א.

258 אלקלקשנדי, 2, עמ' 61.

259 יש הגורסים: פקימי או עקצי, השווה שם, עמ' 64.

260 שם, עמ' 61.

261 אלג'אחט', 4, עמ' 229.

איור של נץ גדול שאולף לדרוס צבאים — מתוך ספרו של קולונל מיינרצהאגן

יב. כוס (וי' יא יז; דב' יד טז)

בכל תרגומי המקרא הערביים המצויים בידינו ובכלל זה רס"ג, תורגם הכוס — בום, ולמרות שמדובר בעוף ידוע בספרות הערבית קשה לזהותו בוודאות. הבום הינו דורס לילי השוכן בחרבות,²⁶² בעל נטייה להתבודדות.²⁶³ רס"ג תרגם:

"הייתי ככוס חרבות" (תה' קב 7) — 'וצרת ככוס'²⁶⁴ אלכ'ראבאת פי כ'לותה' [= הייתי כמו כוס החרבות בכדידותו].

ראב"ע בפירושו לוי' יא 17 גזר את שמו של הכוס מן השורש 'כסה':

'וי"א שהוא נכסה מעין אדם על כן ישכון במקום שאין שם יישוב'.

על פי המילונות הערבית הוראת השם בום היא זכר העוף הקרוי האם (המזוהה כיום עם התגשמת (Tyto alba));²⁶⁵ יש שטענו ששם זה הוא לציון הזכר והנקבה.²⁶⁶ ריב"ג, שהיה מודע לזאת נתן דעתו לכך:

ותרג'מה אהל אלתפסיר באלבום ואלבום אסם לד'כר אלהאם ח'אצה דון אלאנת'י ואלהאם אסם עאם ללד'כר ואלאנת'י פתרג'מתה אד'א באלהאם אצוב אד' אנמא כאן אלקצד מן אלכתאב אלי הד'א אלעמוס.²⁶⁷
 [= ותרגמוהו המתרגמים: אלבום, והבום שמו של זכר ההאם בלבד²⁶⁸ ולא של הנקבה, וההאם הוא שם הכולל את הזכר ואת הנקבה. ולפיכך תרגומו האם נכון יותר שלא הייתה כוונת הכתוב אלא לכלל הזה]

262 אלג'אחט', 2, עמ' 298; שם, 5, עמ' 402.
 263 אלקזויני, עמ' 355; אלנוירי, 10, עמ' 285; אלדמירי, 1, עמ' 23.
 264 ויש נוסחה: ככאס! אולם ברור שאין לה כל משמעות בהקשר הזה — ראה רס"ג, תהלים, עמ' רכב-רכג. אין להוציא מכלל אפשרות חילופים שנעשו על ידי מעתיקים: כוס — בום או שמא מדובר בדימיון מקרי בלבד.
 265 מחמד אבן אחמד אלאזהרי, תהד"ב אללגה, 15, קהיר 1967, עמ' 591 [להלן: תהד"ב]; מקאייס, 1, עמ' 322; לסאן, 12, עמ' 61.
 266 אלצחאח, 5, עמ' 1875; תהד"ב, 15, עמ' 591; אלמחטי, עמ' 975; לסאן, 12, עמ' 61, מביאים את בום ובומה לזכר ולנקבה. במקרה בו מבקשים להבחין ביניהם, יקרא הזכר פיארד או צדי; לדברי אלקלשנדי, 2, עמ' 93, ייקרא גם צ'וע. מקאייס, 1, עמ' 322; לסאן, 12, עמ' 61; אלקלשנדי, 2, עמ' 93, הביאו את בומה כצורת היחיד לזכר או לנקבה; אלקלשנדי הביאה תחת השם בומה.
 267 ריב"ג, עמ' 312. אגב, במהדורתו של באכער הושמט כל הקטע!
 268 על תרגום 'כ'אצה' בהוראת 'בלבד', ראה: J. Blau, "Arabic Lexicographical Miscellanies", Journal of Semitic Studies, 17 (1972), pp 182-186.

אלג'אחט' מנה את שמותיהם של עופות לילה שונים, וטען ששמות אלו משותפים לכולם: בומה, צדי, האמה, צ'וע, וטואט, ח'פאש, ע'ראב אלליל.²⁶⁹ לאור זה ניתן להבין את כל החילופין שנעשו בזיהוי הבור: צדי או פיאר,²⁷⁰ צ'וע,²⁷¹ האמה,²⁷² ע'ראב אלליל.²⁷³ ייתכן שצדי היא מקבילתה של צדיא הארמית שבתרגום המיוחס ליונתן. שלשיר משער: 'אולי אף קדיא של תרגום אונקלוס אינה אלא וריאנטה של צדיא'.²⁷⁴ יצוין כי צדי הוא התרגום הערבי של איה ומכאן מסיק שלשיר כי אילו היה קשר בין התרגום הערבי לארמי היה התרגום הערבי מציע בוודאי צדי כתרגום הכוס.

הבור מתואר כעוף, הדומה לאדם, בעל פנים עגולות, עטויי נוצות, ועיניים צהובות וקדורות.²⁷⁵ הוא נמנה בספרות הערבית בין שלושת העופות הבזויים ביותר; יש שראו בו

بُؤْمُ طَائِيءٌ

مَعْرُوفٌ لِأَجْرٍ زَالِمًا لِيَضْعِفَ نَظْرَهُ عَجَبًا لَوْحَدِهِ وَيَنْفِخُ فِي الْحَرَابِ وَيَنْتَابِرُ بِهِ
 إِدْبَارُكَ بَارِضًا وَذَوَارٍ مَسْطَرًا مِنْهُ أَهْلُهَا وَالْحَيَاتُ وَالْأَفْجَاءُ يَهْرَبُونَ مِنْ صَوْتِهِ وَيَسْتَلُونَ
 لَعْنًا وَيَتَّقُونَ وَيَعَادِي الْعَرَابُ وَكَذَلِكَ النَّازِي الْأَشْتَبُ وَهُوَ يَلْتَهَرُ ذَلِيلٌ ضَعِيفٌ
 الْبَائِسُ وَآحَاكَانَ بِاللَّبَّالِ لَمْ يَبْعَا عَلَيْهِ شَيْءٌ مِنَ الطَّيْرِ قَالَ فِي كِتَابِ الْعَجَائِبِ رَدْمَلْنَا إِذَا الْكَلْبُ دَقَّ ظِلْمَةَ الْعَيْنِ

העוף הקרוי בערבית 'בור' (ה'כוס' שבמקרא) – מתוך חיבור ערבי מימי הביניים

הרע שבעופות.²⁷⁶ לדברי אלג'אחט' ראו אנשי בצרה בבור סימן המבשר רעות.²⁷⁷ הוא שנוא אפילו על ידי העופות,²⁷⁸ אולי מפני שבלילה הוא שודד את קיניהם.²⁷⁹ הערבים מספרים בילקוטי הכוזבים שלהם כי אדם שמת או נהרג, נפשו לובשת דמות ציפור הצורחת על קברו ונכספת לגופה.²⁸⁰

269 אלג'אחט', 2, עמ' 298-299. השווה שם, 6, עמ' 250: 'צריחת הבור ומענה הצדי'.

270 אלצחאח, 5, עמ' 1875; אלדמירי, 1, עמ' 231.

271 אלקלשנדי, 2, עמ' 93.

272 ראה לעיל הערה 5.

273 אלג'אחט', 2, עמ' 315; אלדמירי, 1, עמ' 231; אלקלשנדי, 2, עמ' 93.

274 שלשיר, עמ' 64.

275 אלקלשנדי, 2, עמ' 93. השווה תיאור הגמרא נידה כא א: 'מ"ש בהמה וחייה דעיניהן הולכות לפנין כשל אדם קריא [צריך להיות: קדיא!] וקיפופא נמי...ומאי שנא קריא [= קדיא] וקיפופא מבהמה וחייה הואיל ויש להן לסתות כאדם'. וראה הדיון בערך 'ינשוף'.

276 אלג'אחט', 3, עמ' 519; אלדמירי, 1, עמ' 231.

277 אלג'אחט', 3, עמ' 457. יצוין כי אלג'אחט' מספר שם שתושבי רי ומרו ראו בו דווקא סימן ברכה!

278 אלג'אחט', 2, עמ' 50; שם, 7, עמ' 97; אלנוירי, 10, עמ' 285; אלקלשנדי, 2, עמ' 93.

279 אלג'אחט', 2, עמ' 298-299. והשווה אלנוירי, שם; אלקלשנדי, שם; אלדמירי, 1, עמ' 231-232.

280 אלדמירי, 1, עמ' 232; אלנוירי, 10, עמ' 286.

ניתן לשער כי בום הוא שם אונומטופיי. המילונים הערביים של ימי הביניים אינם מביאים את משמעות השם בום; אכן פארס טוען שהיא מילה יחידאית שאין לה גזרון.²⁸¹ אלאזהרי גורס שהיא מילה ערבית במקורה מבלי להתעכב על גזרון השם.²⁸² לסיכום יש לומר שרס"ג תרגם את הכוס בכל מקום במקרא באופן עקיב: בום וכמוהו נהגו גם אחרים. תרגום זה הוא המתבקש ביותר לאור תיאורי הכוס במקרא המקבילים לאלו של היום בספרות הערבית של ימי הביניים, אלא שקשה לקבוע באיזה מין מדורסי הלילה מדובר. כיום מזוהה כוס החרבות עם *Athene noctua*.

יג. שלך (וי' יא יז; דב' יד יז)

רס"ג תרגם את השלך — זַמְג'. הזמג' הוא דורס יום ממינו של העקאב,²⁸³ אם כי קטן ממנו; יש אומרים שהוא זכר העקאב.²⁸⁴ מדברי אלג'אחט' נראה שדרכו של הזמג' להקיא, אלא שאין לכך כל סמך ממקור אחר.²⁸⁵ אלקזוני סבור שמקור השם זמג' הוא מן הפרסית: זַמַּ; לדעת אחרים שם זה אכן משוערב אך לא ידוע המקור.²⁸⁷ ישנם כאלה שהביאו את תרגום השם זמג' לפרסית: דוּבְרָאדְרָאן,²⁸⁸ שמשמעה: כשלא עולה בידו להתגבר לברו על צידו בא אחיו לעזרתו על מנת לסייע לו להשיגו.²⁸⁹ אצל אבן סידה נזכרו וריאנטות לשם זמג': זַמְגִי וזַמְגִ'ה.²⁹⁰ אפשר שהוראת זמג' בערבית היא: קל רגליים,²⁹¹ מהיר, שכן בקרב הבזיארים הוא נמנה עם קלי הדורסים על פי מהירות תנועתו ועוצמת זינוקו. מצויות גם משמעויות אחרות הקשורות לאיברי העופות: מקור העוף,²⁹² בסיס זנב העוף²⁹³ — ייתכן שנתייחד באחד

281	מקאייס, 1, עמ' 322.
282	תהדיב, 15, עמ' 591.
283	אלג'אחט', 3, עמ' 181.
284	שהרי העקאב, כארנב, מינו נקבה. ראה אלמח'צין, 8, עמ' 147; לסאן, 2, עמ' 290; אלדמירי, 2, עמ' 12.
285	אלג'אחט', 3, עמ' 157. כך פירש ראב"ע את הקאת (וי' יא 18), ואילו כאן פירש: זי"א עוף מנהג תולדתו להשליך ילדיו — שמא יש לראות בכך מעין הקאה?
286	אלקזוני, עמ' 363.
287	ג'מהרה, 1, עמ' 472; שם, 2, עמ' 1165; לסאן, 2, עמ' 290.
288	למעט אלצחאח, 1, עמ' 320, הגורס: דהבראדראן וכבר עמד על טעות זו אלמח'ט, עמ' 175, בהסבירו שאין הדברים תואמים את הדברים שבהמשך, ולכן תוקן לדובראדראן.
289	תהדיב, 10, עמ' 629; ג'מהרה, 8, עמ' 147; אלמח'ט, עמ' 175; לסאן, 2, עמ' 290; תאג', 2, עמ' 54.
290	אלמח'צין, 8, עמ' 147.
291	אלנוירי, 10, עמ' 184; אלדמירי, 2, עמ' 12.
292	אלמח'ט, עמ' 175.
293	מקאייס, 3, עמ' 23; אלמח'ט, עמ' 175; לסאן, 2, עמ' 290.

מהם ולפיכך נקרא על שמו. קיימת במילונות גם הוראה של 'היה מלא'²⁹⁴ – אולי מפני שהזמג' נהג להפריז באכילה עד כדי מילוי הכרס, וכתוצאה מכך הקיא.²⁹⁵

מסורת התרגום לפיה השלך הוא עוף דורס לכאורה אינה עולה בקנה אחד עם מסורת חז"ל:²⁹⁶ 'אמר רב יהודה שלך זה השולה דגים מן הים'.²⁹⁷ כך גם תרגום אונקלוס: שלינונא, התרגום המיוחס ליונתן: שלינונא מן ימא, וכן הפשיטתא ותרגומים ארמיים אחרים.²⁹⁸ במקרה זה ניתן ליישב את הקושי בכך שקיים עוד מין זמג', החי בסביבות מקווי מים, והוא אכן שולה דגים מן הים ושמו – זמג' אלמאא.²⁹⁹ אם נאמר שזמג' אלמאא הוא ככלל הזמג', כי אז מסורת התרגום של רס"ג תואמת את דברי חז"ל.³⁰⁰

אף שאין השלך נחשב עוף המסמל את העופות הטמאים, מצינו ששימש ככזה: בקרב יהודי תימן מתהלך לו משל ידוע: 'זמג' מקלי וְחִמָּר מִשְׁנִי',³⁰¹ שהוראתו: לא כלום או דבר שאין בו ממש. הרעיון העומד מאחורי משל זה הוא: כשם שזמג', המזוהה כשלך שבתורה, אינו מועיל ליהודי כשהוא מטוגן, כך לגבי החמור, שאינו נמנה עם בעלי החיים המותרים באכילה, אפילו צלוי על האש – אין בו כדי להאכיל את היהודי, ולפיכך אינם כלום לדידו.

- 294 מקאייס, 3, עמ' 23; תהדיב, 10, עמ' 629; אלצחאח, 1, עמ' 319; אלמחית, עמ' 175; לסאן, 2, עמ' 290; תאג', 2, עמ' 54.
- 295 שהרי לפי אלג' אחט', 3, עמ' 157, הוא עוף שדרכו להקיא.
- 296 כיום מזוהה השלך עם *Pandion haliaetus* שהוא דורס-יום הניזון מדגים. יש לציין כי מלבד עוף זה קיימים עוד סוגי עופות המזוהים יותר עם 'שליית דגים מן הים', כגון: קטופה (*Ketupa zeylonensis*), שלדג לבן-חזה (*Halecyon smyrnensis*) או פרפור עקוד (*Ceryle rudis*).
- 297 חולין סג א.
- 298 תלשיר, עמ' 346.
- 299 קיים דמיון מפתיע בין השלך (= זמג') ובין הקאת (= קוק), העוף אשר 'תולדתו להקיא', שאמור להיות ממנו מין מדברי ('קאת מדבר') והזיהוי המוצע הוא עוף מים, הניזון מדגים (= קוק). אגב, זמג' אלמאא מזוהה כיום עם ה-*Larus* (ובערבית: נוֹרֶס - תן דעתך לקרבה שבין שני השמות!) הוא השחף של ימינו.
- 300 השווה שווראן, תבואות, עמ' שעג: 'תרבסה"ג [= תרגום רב סעדיה גאון] "זומאג'" והוא בל"ע [= בלשון ערב] דג ר"ל [= רוצה לומר] השולה דגים מן הים'. לא ברור מניין לקח את פירושו זה. יצוין כי בספרי הבזיארים נזכרים כמה מינים של זמג' ואף לא אחד מהם הוא עוף מים. עיין אלמצאיר, עמ' 101-103; אלחסן אבן אלחסין אבו עבד אלה טנא, אלכזירה, דמשק 1953, עמ' 113 ועוד. [להלן: אלכזירה]
- 301 פיאמנטה, 1, עמ' 204, ביאר: 'לא תקבל כלום'. גויטיין אף הביא מקבילה מן הערבית המדוברת הפלסטינית: 'בכרה פי [צ"ל: פיה:] אלמשמש' [= בבוקר תקבל מימשש], ראה S D F Goitein. *Jemenica Sprichwörter und Redensarten aus Zentral-Jemen*. Leipzig 1934, p. 78, n 512 [להלן: גויטיין, ימניקה]

אלאכוע, מאסף 'המשלים התימניים', שלא היה יהודי, לא ירד לעומקם של הדברים ולכן לא הצליח לבאר את המשל.³⁰²
 לסיכום: למרות מסורת חז"ל שהשלך הוא עוף מים, לפי תרגום רס"ג — זמג' — משמע שמדובר בדורס-יום. אם המסורת הפרשנית גורסת שגם זמג' אלמאא נכלל בשם זמג', אזי מסורת התרגום עולה בקנה אחד עם מסורת חז"ל.

יד. ינשוף (וי' יא יז; דב' יד טז)

רס"ג תרגם את הינשוף שבתורה — באשק המזוהה כיום עם הנץ המצוי (Accipiter nisus). שם זה אינו ערבי במקורו אלא שוערב; ³⁰³ יש מי שטוען שצורתו המקורית הינה באשה.³⁰⁴ ברוב המילונים הערביים אכן נוקדה השי"ן בפתח,³⁰⁵ אולם ישנם כאלה שגרוסו באשק בשי"ן חרוקה, כפי מבטא ההמון.³⁰⁶ אלזבידי הביא שם דומה — ואשק; לדבריו, הכוונה לאותו העוף.³⁰⁷

נראה שגם ריב"ג סבר שהינשוף הוא הבאשק; 'פסר פיה אלבאשק (והו טאיר לה מקדאר³⁰⁸ כביר)'.³⁰⁹ בתרגום העברי של 'כתאב אלצול' נזכר בנוסף שם אחר: 'פרשו בו בערבי באשק (ואיפשר שיהיה העוף הידוע בערבי נאשף) (והוא עוף שיש לו פה ארוך'.³¹⁰ אין ספק שריב"ג הלך בעקבות רס"ג כדרכו או שלפניו תוספת שלא יצאה מתחת יד ריב"ג, שהרי במקור הערבי אין לה כל זכר. אולי נשתבשה הקריאה בשל הניקוד הדיאקריטי: باشق < باشف. גם אם אכן נכתב הקטע על ידי ריב"ג, לא ידוע עוף בשם נאשף, כי

- 302 אלאכוע הסביר שהמשל ייאמר בתשובה לילד, המבקש לדעת דבר מה, שאין המבוגר רוצה שידע, ראה אסמאעיל אבן עלי אלאכוע, אלאמת'אל אלימאניה, 1, צנעאא 1984, עמ' 546 (משל מס' 2072). [להלן: אלאכוע, אלאמת'אל]
- 303 אלמחית, עמ' 781; לסאן, 10, עמ' 21; אלדמירי, 1, עמ' 159; תאג', 6, עמ' 295.
- 304 אלמחית, שם.
- 305 אף שווארץ, תבואות, עמ' שעג: 'ינשוף בל"ע "אלבאשאק" (!)'
- 306 בטרס אלבסתאני, כתאב מחיט אלמחית, 1, בירות 1867, עמ' 60 [להלן: מחיט אלמחית]; תאג', 6, עמ' 295. ייתכן שישנו כאן תיקון-יתר בהשפעת המשקל הידוע יותר פאעל (= הבינוני הפועל). דוגמא לכך ניתן לראות גם אצל יהודים — ריב"ג, עמ' 464, הערה 80: 'פי' [= פירש] בו באשיק (!)'.
 תאג', 6, עמ' 295, מתארו באותן המלים ממש בהן מתאר אלדמירי את הבאשק; השווה אלדמירי, 1, עמ' 159.
- 308 נראה לעניות דעתי שיש לגרוס 'מנקאר' על פי ההקשר — השווה אלדמירי, 2, עמ' 479.
- 309 ריב"ג, עמ' 464.
- 310 ריב"ג, באכער, עמ' 326. השווה ריב"ג, עמ' 464, הערה 80, שם הובא כל הקטע בלי סוגריים.

אם נסאף.³¹¹ כל שידוע אודות אותו נסאף שהוא בעל מקור גדול³¹² — מה שתואם את תיאורו של הנאשף (הינשוף אליבא דריב"ג) ומכאן שהמדובר בשני שמות של עוף אחד. ניתן למצוא סייעתא לכך שישנו קשר בין הבאשק לנסאף: מעדותו של כשאג'ם (מת 968) נמצאנו למדים ש'אנשי אלשאם (= סוריה וארץ ישראל) ומצרים קוראים לו [= לבאשק] — 'אלסאף'.³¹³ אפשר ש'אלסאף' שובשה בדברי כשאג'ם מאלנסאף, ולפיכך יוצא שאין סתירה בדברי ריב"ג והם תואמים את תרגומו של הגאון לינשוף באשק, שהרי הבאשק הוא גם הנסאף. מאידך ניתן לטעון כי הבאשק שונה מן הנסאף שכן בהיותו עוף דורס מקורו קצר ולא ארוך כזה של הנסאף-נאשף.

כאמור הבאשק, המזוהה כיום עם הנץ המצוי (Accipiter nisus), ממשפחת דורסי-היום, השתייך גם בעבר לבני הסוג נץ (בְּנָאָה) ונמנה בין העופות שאולפו ושימשו בספורט הבזיארות.³¹⁴ יש שתיארוהו כקטן הדורסים.³¹⁵ אלג'אחט' סבר שהוא ממוצע בגודלו.³¹⁶ בספרי הבזיארות הקדומים מתוארים מספר תת-מינים שלו: אדום, ירוק וצהוב,³¹⁷ כמו כן מובאים תכונותיו ומשקלו.

אף שידוע ששמו אינו גזור מן הערבית, אלא כפי הנראה מפרסית,³¹⁸ יש לשורש 'בשק' מספר הוראות; אפשר שיש להן קשר לשמו של הבאשק: להכות,³¹⁹ לקרוע במהירות,³²⁰ להיות בעל ראייה חדה,³²¹ למהר,³²² ליפול או להיכנס למלכודת.³²³ הפועל 'בשק' הוראתו:

- 311 אלמח'צץ, 8, עמ' 143; ג'מהרה, 3, עמ' 1231; שם, 2, עמ' 848; תהר'יב, 13, עמ' 6, מביאים את גירסת סיבוייה — נסאף. אצל אלדמירי, 2, עמ' 479 — נסאף.
- 312 שם.
- 313 אלמצאיד, עמ' 75. יצוין כי הסאף הוא תרגום רס"ג לשחף — ראה הדין בערך 'שחף'.
- 314 מעלוף, עמ' 2; חי וצומח, 6, עמ' 142; ח' מויאל, הציפורים, פירוש שמותיהן ומקורם, קרית ים 1991, עמ' 26. [להלן: מויאל]
- 315 אלקוויני, עמ' 354; מחיט אלמח'ט, 1, עמ' 60.
- 316 אלג'אחט', 3, עמ' 180. והשווה אלמח'צץ, 8, עמ' 149.
- 317 אלביזרה, עמ' 49. הספר נתחבר על ידי בזיאר השליט הפאטמי אלעזיז (955-996). על אמינותו יעידו דבריו שם: 'ולא תיארונו את שיש לאנשים כי אם תיארונו את מה שמצוי אצלנו וברשותנו ושבו צדנו'.
- 318 אלדמירי, 1, עמ' 159.
- 319 לסאן, 10, עמ' 21; אלמח'ט, עמ' 781. מויאל, עמ' 26, מציין שהוראת השם באשק היא 'מפחיד חיות', אלא שלא מצאתי לכך כל סמך במילונות הערבית. שמא יש לזה קשר למשמעות ההכאה?
- 320 כמו גם הוראת השורש 'בשכ' ראה לסאן, שם.
- 321 אלמח'ט, עמ' 781.
- 322 ומכאן ש'בשכ' זהה ל'בשק'; השווה תאג', 6, עמ' 295.
- 323 כך גם הוראת 'נשכ'; ראה לסאן, 10, עמ' 21.

נמנע ממנו לצאת לדרך מפאת הגשם³²⁴ — כפי שהבאשק אינו יכול לעוף או לצוד בגשם.³²⁵

רס"ג לא שמר על עקיבות בתרגמו את "ינשוף" שבישעיה כעוף אחר, אולי מפני שסבר שינשוף וינשוף אינם היינו הך:

"וירשוה קאת וקפוד וינשוף ועורב ישכנו בה" (יש' לד 11) — מן גינס אלקוק ואלקנפד ומן נוע אלשאהין ואלגראב.

רצהבי תרגם: 'מעין קאת וקיפוד ומעין ינשוף ועורב'. ויש להעיר:

א. השאהין זוהה על ידי הגאון בוי"א 18 וברב' יד 16 כתנשמת. כיום מזוהה השאהין עם **בו נודד** (Falco peregrinus).³²⁶

ב. יש לתרגם: 'ממינס' או 'מסוגם' ולא 'מעין' שהרי ל'מין' ול'סוג' יש חשיבות באשר למעמדו הסיסטמטי של כל בעל חיים במדע הזואולוגיה ולפי זה אם נתרגם: 'מן נוע אלשאהין' — בן מינו של השאהין, לא יהיה זה בלתי סביר שגם הבאשק ייכלל בהגדרה זו. סברה זו אפשר לבסס גם מסמיכותם במקרא.

מדברי הגמרא משמע שהכוס והינשוף הם עופות ליליים: מ"ש בהמה וחיה דעיניהן הולכות לפניהן כשל אדם קריא³²⁷ וקיפופא נמי... ומ"ש קריא וקיפופא מבהמה וחיה הואיל ויש להן לסתות כאדם.³²⁸ נראה שכך סבר גם רב"ע בפרשו את הינשוף: עוף יעופף בנשף (= בלילה) כי לא יראה ביום מפני להט אור השמש.³²⁹

ייתכן שהשם העברי, ינשוף, נגזר מנשיפה על שום היותו עוף המרבה להתנשף.³³⁰ אין להוציא מכלל אפשרות שתרגומו של ריב"ג, נאשף, אף הוא מתבסס על גזרון השם העברי. לסיכום: את הינשוף תרגם רס"ג באשק ונראה שלכך גם כיוון ריב"ג כפי שהובא בתרגום העברי של ספר השורשים נאשף שם שאין לו כל סמך במילונות הערבית של ימי הביניים.

324 מחמד אבו אסמאעיל אבו עבד אללה אלבח'ארי, צחיח אלבח'ארי, 2, מצרים ללא ציון שנת הוצאה, עמ' 38. [להלן: אלבח'ארי]; אלמחית, עמ' 781; תאג', 6, עמ' 295.

325 אלמצאיד, עמ' 84.

326 מעלוף, עמ' 104; חי וצומח, 6, עמ' 171.

327 צריך להיות קריא בדל"ת שכך הוא נוסח תרגום אונקלוס ל"כוס" (וי' יא 17; דב' יד 16); ראה הערך 'כוס'.

328 נידה כג א.

329 אם כי תיאור זה יכול להתאים גם לעטלף! וכן לגבי רד"ק ליש' לד 11: 'והוא עוף שהוא עף בלילה, או אותו שהוא צועק בלילה, ולפיכך נקרא ינשוף מנשף'. כך גם רש"י ראה מ' קטן, אוצר העזים — המלים הצרפתיות שבפירושי רש"י על התנ"ך, ירושלים תשנ"א, עמ' 10 [להלן: קטן, לעז]. וראה הדיון בערך 'עטלף'.

330 אלדמירי, 1, עמ' 159 מתאר את הבאשק: 'חם מזג שנשימתו חזקה'.

ניתן להניח שנתכוון לבאשק, הנכתב באותיות ערביות באופן דומה או שנאשף נשתבש מנסאף.

טו. תנשמת (וי' יא יח; דב' יד טז)

התנשמת נזכרת שלוש פעמים במקרא: פעמיים כעוף (וי' יא 18; דב' יד 16) ופעם כשרץ (וי' יא 30). רס"ג (ובעקבותיו ריב"ג) תרגם את תנשמת שבעופות: שאהין — עוף דורס ידוע, המזוהה כיום עם בז נודד (Falco peregrinus),³³¹ שנהגו הבזיירים של ימי הביניים לאלף לשם שעשועו.³³² על פשר שמו חלוקות הדעות, אולם ברור שאין השם ערבי במקורו, כי אם פרסי.³³³

ריב"ג מסביר מהו אותו שאהין: 'פסר פיה אלשאהין והו אלסד'אנק' [=תרגמוהו אלשאהין והוא הסד'אנק].³³⁴ במילונו של אבן סידה הובאו וריאנטות רבות לסד'אנק: סִדְרִינֹק, שוֹדְרִינֹק, סוֹדְרִינֹק, סוֹדְרִינִיק, סוֹדְרִינִיק, סוֹדְרִינֹק, שוֹדְרִינֹק, שוֹדְרִינֹק, סוֹדְרִינֹק. היה מי שטען ששוֹדְרִינֹק היה השם הפרסי המקורי, ושערבוהו בצורות שונות;³³⁶ יש שגרסו: סוֹדְרִינֹק, שמשמעו: חצי דרהם — אפשר שבכך נתכוונו למחירו.³³⁷

אבן סידה הביא גם את שמו הערבי של השאהין — מלאעב ט'לה, דהיינו, המשתעשע בצלו.³³⁸ בדברי אלנוירי מועלית סברה לפיה כשמו כן הוא וכפי שהוראת השם שאהין - מאזניים,³³⁹ כך עוף זה מאוזן וממוצע והריהו תמיד במצב שבין רעב לשובע.³⁴⁰ יש שטענו ששם נוסף לו לשאהין — חֶר, אולם ברי שהחר הינו עוף בפני עצמו.³⁴¹

- 331 מעלוף, עמ' 104; חי וצומח, 6, עמ' 171.
- 332 אלג'אחט, 4, עמ' 74; שם, 6, עמ' 478; אלביזרה, עמ' 104-107; אבן מנכלי, עמ' 171-168; אלנוירי, 10, עמ' 200.
- 333 אלמח'צין, 8, עמ' 150; אלמצבאח, 1, עמ' 157; תאג', 9, עמ' 257.
- 334 ריב"ג, עמ' 464.
- 335 אלמח'צין, 8, עמ' 150. והשווה אבו מנצור מוהוב אבן אחמד אלג'ואליקי, אלמערב מן אלכלאם אלעג'מי עלי חרוף אלמעג'ם, מהדורת אחמד מחמד שאכר, קהיר 1361 הג', עמ' 208. [להלן: אלג'ואליקי]
- 336 אלמח'צין, שם.
- 337 שם.
- 338 אלזמח'שרי הביא תיאור דומה של ציפור העטה על צילה על מנת לחטפו בנוגע לח'טאף, עיין אסאס, 1, עמ' 240, והשווה אלמח'צין, 8, עמ' 150.
- 339 אלמח'טי, עמ' 1091; תאג', 9, עמ' 257.
- 340 אלנוירי, 10, עמ' 201, והשווה אלדמירי, 2, עמ' 66; אלקלקשנרי, 2, עמ' 65.
- 341 מזוהה כיום עם בז צוקים (Falcon biamareus). זה קטן מן השאהין במקצת. ראה חי וצומח, 6, עמ' 168; מויאל, עמ' 36.

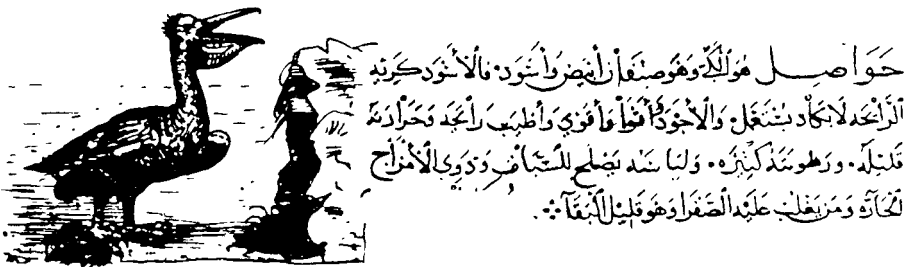
קיים דמיון מסוים בין השאהין ובין הצקר; ישנה אף דעה שהיה בעבר צקר ונתגלגל להיות שאהין.³⁴² הקרבה לצקר אינה מקרית ומשום כך מבחינת מעמדו הסיסטמטי בעבר, כמו גם היום, הוא אחד ממיני הצקר.

טז. קאת (ויי יא יח; דב' יד יז)

רס"ג תרגם את הקאת בכל מקום שנזכר במקרא: קוק. יצוין כי לצד הקוק קיים בערבית גם שם דומה: קיק, אלא שאין המדובר בחילופי נוסח גרידא שכן מדובר בשני עופות השונים בתכלית זה מזה.³⁴³ עוד מקדמת דנא היו קיימות שתי גרסאות לשם זה. בבירור 'שמן קיק'³⁴⁴ מובאת דעה שהקיק הוא שם עוף:

ולא בשמן קיק: ...עוף הוא ושמו קיק. תני רבי ישמעאל ואת הקאת זה קיק.³⁴⁵

ומאי דך: 'אמר רבי יהודה קאת זו הקוק'.³⁴⁶ נמצאנו למדים שבלשון חז"ל הקיק מציינת עוף מים וזוהתה עם הקאת שבתורה, וכך גם בלשון הערבית מציינת הקוק דווקא עוף מים.³⁴⁷

העוף הקרוי בערבית 'קוק' (= חואצל) המזוהה בימינו עם השקנאי — מתוך חיבור ערבי מימי הביניים

הקוק מזוהה כיום עם השקנאי (Pelican) וסביבתו הטבעית היא מקווי מים, מה שאינו עולה בקנה אחד עם תיאוריו במקרא. ריב"ג התנגד לדעה, המזהה את הקאת כקוק, מפני שהוא עוף מים — דבר שאינו מתיישב עם הצירוף קאת-מדבר שבתהלים:

342 אלמח'צין, 8, עמ' 150.

343 הקיק מזוהה כיום עם העורבני (Garrulus) — ממיני העורב. ראה הערך 'עורב'.

344 משנה שבת ב א.

345 ירושלמי שבת ב א. נוסח כתב יד מינכן: 'קאת זו הקיק'.

346 בבלי חולין סג א. והשווה בבלי שבת כא א.

347 אלעין, 5, עמ' 238; תהד"ב, 9, עמ' 373; אלמח"ט, עמ' 828; אלדמירי, 2, עמ' 363 ועוד.

הקאת פטר פיה אלקוק ואלקוק טאיר מן טיור אלמאא טויל אלענק ומא אט'נהא איאה לקול אלכתאב דמיתי לקאת מדבר פהו אד'א גיר אלקוק.³⁴⁸
 [= "הקאת" תרגמוהו: אלקוק. והקוק הוא עוף מים שצווארו ארוך. ואינני סובר שהוא זה, מפני שנאמר: "דמיתי לקאת מדבר" (תה' קב 7) ולפיכך אינו הקוק]

רד"ק מרכיב בין השניים בפירושו ל"וירשוה קאת וקיפוד" (יש' לד 11): הוא הנקרא במשנה קיק והוא עוף מדברי נמצא בכרכי הים. דברי רד"ק מתבססים על דברי התלמוד הבבלי (שבת כא א): מאי שמן קיק אמר שמואל שאילתינהו לכל נחותי ימא ואמרו לי עוף אחד יש בכרכי הים וקיק שמו.

ניתן ליישב את הסתירה לכאורה בדברי רד"ק לפיה קיים עוף מדברי החי ב'כרכי הים' בכך שאין הכוונה לסביבת מקווי מים, אלא למקומות נידחים מעין מה שנאמר על הפרס והעזניה: 'פרס ועזניה אינן מצויים בישוב אלא במדבריות איי הים הרחוקות עד מאד, שהן סוף הישוב'.³⁴⁹

רס"ג, שהבין את הבעייתיות במיקומו של הקוק לצד עופות מדבריים אחרים, ניסה ליישב את הדוחק הזה בדרכו שלו:

"דמיתי לקאת מדבר ככוס חרבות" (תה' קב 7) — 'ושבהת אלקוק אלברי פי וחשתה וצרת ככוס אלכ'ראבאת פי כ'לותה' [= דמיתי לקוק המדברי]³⁵⁰ בבדידותו ונעשיתי ככוס [שוכן] החרבות).

"וירשוה קאת וקיפוד וינשוף וערב ישכנו בה" (יש' לד 11) — 'יחוזהא מן ג'נס אלקוק ואלקנפד ומן נוע אלשאהין ואלגראב יסכנהא' [= יירשוה ממינס של הקוק והקנפד ומסוגם של השאהין והגראב].

הצד השווה שבתרגומי רס"ג הוא שאינו מצביע בוודאות על הקוק הידוע, כי אם על דבר הקרוב לו. היו שניסו ליישב את זיהוי הקוק כקאת בכך שפירשו את הפאונה שלו כמדברית כביכול. לראיה הובא אזכור הקאת בצפ' ב 14, נבואת צפניה על נינוה, שם ייתכנו מקווי מים המאפשרים את קיומו באזור זה.³⁵¹ עוד נטען שהקוק מתאים כתרגום הקאת בהיותו עוף שמן שניתן להפיק ממנו שמן קיק,³⁵² כמובא בתלמוד.³⁵³

348 ריב"ג, עמ' 622.

349 הרמב"ם, משנה תורה, הלכות מאכלות אסורות א טז.

350 רס"ג, תהלים, עמ' רכב, וראה דברי המהדיר, הרב קאפח: 'זהו בסתם עוף מים לבנבן בעל מקור ארוך החי מציד דגים, וכאן מדובר באחד ממיניו שוכן מדברות שוממים'. אפשר שבדומה ל'זמג' ו'זמג' אלמאא?

351 'א ארוני, 'הקאת', לשוננו א (תרפ"ט), עמ' 108. [להלן: אהרוני, הקאת]

352 שם, עמ' 104.

353 חולין סג א.

אהרונני התנגד בחריפות לניסיונות השונים לתרץ את זיהוי הקאת כקוק ('העלאת פיל בקופה של מחט'). תחת זאת הוא הציע לזהותה כ-Athene noctua lilith בשל קרבתה לכוס (Athene noctua glauc),³⁵⁴ אשר נזכר בסמוך לה בתה' קב 7. מלבד זאת הקאת נזכרה בשאר המקומות במקרא כעוף מדברי, שוכן חרבות (צפ' ב 14; 'יש' לד 11). מתה' קב 7 נראה שהקאת אמורה לסמל רוזן: "דבקה עצמי לבשרי דמיתי לקאת מדבר" ולפיכך זיהויו של אהרונני אפשרי. גם תכונת ההקאה מצויה ב-Athene noctua lilith; ככל דורסי הלילה עוף זה פולט צנפות (שיירי עור ועצמות של טרפו שלא נתעכלו).

אף שבכל המילונים הערביים בהם נזכרה הקוק היא מוגדרת כעוף מים, מצינו שקוקה³⁵⁵ היא עוף השוכן במקומות חרבים, הקרוי גם קְוִיק (צורת הקטנה של קוק).³⁵⁶ את השם קאת פירש ראב"ע ש'מנהג תולדתו להקיא מאכלו';³⁵⁷ אהרונני ראה בקאת שם אונומטופי.³⁵⁸

מכל האמור לעיל נמצאנו למדים שברשימות העופות האסורים באכילה שבתרגומו הערבי למקרא של רס"ג תורגמה הקאת על פי רוב קוק. עוף זה מזוהה כיום עם השקנאי (Pelican) שהוא עוף מים (ומכאן שמסורת התרגום של רס"ג לקאת זהה לזו של רובם המכריע של פרשני המקרא בימי הביניים), אף שהדבר אינו מתיישב עם תיאור הקאת בתה' קב 7, כעוף מדברי ('קאת-מדבר').

יז. רחם³⁵⁹ (וי' יא יח)

רְחִים,³⁶⁰ המשמר את השם העברי, הובא על ידי רס"ג וכל התרגומים הערביים. במקצת נוסחאות תורגם הַרְחִמָה בדב' יד 17 — אלרִחְמָה, ייתכן שבעקבות המקור, ואולם כך צריכה להיכתב צורת היחיד בהתאם לדקדוק השפה הערבית.³⁶¹ עוף זה ידוע עד היום בשם

354 אהרונני, הקאת, עמ' 111.
 355 ניתן לפרש את קוקה כצורת היחיד של קוק.
 356 תאג', 7, עמ' 58.
 357 בפירושו לוי' יא 18. וכן פירש בעל הטורים על אתר.
 358 אהרונני, הקאת, עמ' 105. אפשר לראות בלשון הפסוק: "מקול אנחתי דבקה עצמי לבשרי דמיתי לקאת מדבר" סייעתא לכך שקולו הוא מעין אנחה.
 359 בדב' יד 17 נוסח המסורה הוא: "הַרְחִמָה".
 360 כאשר לתעתיק המילה לעברית נהגתי לכתוב: רְחִים כשמדובר בערבית יהודית, ואילו רח'ים בצטטי מן הערבית הקלאסית.
 361 אלעין, 4, עמ' 260; אלמח'צין, 8, עמ' 161.

ר'חם (העוף המזוהה כיום עם הרחם (Neophron perenopterus)).³⁶² במע'רב, במצרים, בסודאן, בחצי האי ערב ובצפון סוריה; בלבנון הוא נקרא בפי ההמון: שוּחָה.³⁶³ בספרות הערבית נודע הר'חם גם בשם אַנוּק.³⁶⁴ אלג'אחט' מסביר כי בשם זה נקראו כל אוכלי הצואה והגללים למיניהם.³⁶⁵ גזרון שמו הוסבר בתלמוד כך:

אמר ר' יוחנן: למה נקרא שמו רחם? כיון שבא רחם באו רחמים לעולם.³⁶⁶

ואמנם, הר'חם ידוע בספרות הערבית כמי שמרחם על צאצאיו עוד בהיותם כביצתם.³⁶⁷ לשם כך הוא בוחר לו מקום נידח, גבוה במיוחד ורחוק מאד, כגון: נקרות הרים, כדי שיוכל להטיל בו את ביציו הרחק מהישג ידם של עופות או בעלי חיים טורפים אחרים. ביצי הרחם היו משל לדבר בלתי ניתן להשגה: 'אעז'³⁶⁸ מן ביץ' אלאנוק' [= יקר יותר מביצי האנוק]; ייתכן שהסיבה לנדירותן היא מספר הביצים המועט בכל תטולה. גם לאחר בקיעתם זוכים אפרוחיו לטיפול מיוחד: רווחת הייתה הדעה שהם נולדים כשהם נתונים במעיין כיס או שלייה.³⁶⁹ מן השורש 'ר'חם' כמו גם מ'רחם' נגזרו מלים שונות במשמעות הרחמים והדאגה לילדים: רחמה, רחם, רח'אמה, תר'חם ועוד.³⁷⁰ האהבה והדאגה אינה רק לצאצאים, אלא גם לבן הזוג.³⁷¹

לשורש 'ר'חם' עוד משמעות: להיות בעל ראש וצואר לבנים בעוד שאר הגוף שחור.³⁷² הר'חם לבן ומלוכלך על פי רוב,³⁷³ ברם קודם הגיעו לבגרות מינית יש לו מופע חום כהה, כמעט שחור, שעם הזמן הולך ומלבין בהדרגה, ומכאן תיאוריו השונים במילונות הערבית:

- 362 מעלוף, עמ' 169, 259. א' ביליק, 'עופות במקרא: הרחם', בית מקרא ה (תש"ך), עמ' 27-33 [להלן: ביליק, רחם], סוקר בהרחבה את מגוון התרגומים לרחם בכמה שפות — תרגומים קדומים לצד חדשים.
- 363 מעלוף, עמ' 259-260, מעיד כי שמע את השם שוּחָה בנעוריו בעיראק, אף על פי שהכוונה הייתה לחדאה, לאמתו של דבר.
- 364 אלג'אחט', 7, עמ' 20. לשמות נוספים עיין אלמצאיר, עמ' 271; אלמח'צץ, 8, עמ' 161.
- 365 אלג'אחט', 1, עמ' 235; שם, 3, עמ' 504 ועוד.
- 366 בבלי חולין סג א. התלמוד שם זיהה את הרחם עם השרקק וכך גם רוב התרגומים הארמיים למקרא. במקרה דנן מסורת התרגום הערבית שונה מזו הארמית, כמו גם לגבי התאר.
- 367 אלג'אחט', 7, עמ' 18-20. אולי ניתן לראות בכך קשר לשיוכו למשפחת הנשריים או לדמיון החיצוני לנשר — עיין אלעין, 4, עמ' 260; אלקזויני, עמ' 362. וראה לקמן הערה 22.
- 368 אלג'אחט', 3, עמ' 523; שם, עמ' 66 ועוד. אלמצאיר, עמ' 271 גורס: 'אבעד מן ביץ' אלאנוק'.
- 369 אלג'אחט', 7, עמ' 19, 22.
- 370 מעלוף, עמ' 259-260.
- 371 אלג'אחט', 7, עמ' 19; אלקזויני, עמ' 362.
- 372 לסאן, 12, עמ' 234.
- 373 מויאל, עמ' 31, מבאר את שמו המדעי Neophron perenopterus — מלוכלך כנפיים.

בעל כתמים שחורים-לבנים,³⁷⁴ לעתים מעורבות בו נקודות קטנות לבנות,³⁷⁵ יש לו עור צהוב על הזפק³⁷⁶ ועוד. קשה לומר מה נגזר ממה — היות העוף קרוי על שום צבעו או שמא בהיות הרחם כה מוכר החלו להשתמש בו לציון צבע מסוים. הרחם נמנה עם הבזיים שבעופות;³⁷⁷ יש אומרים שהוא אף הרע שבהם.³⁷⁸ בשרו מגעיל (וכך גם ביציו), ומספרים כי הוא נוהג לעקוב אחר שיירות עולי רגל וגדודי צבא בציפייה למות אדם או בהמה, כי אז יוכל לאכול את גווייתם, או שהוא ניזון מגלליהם. כפי הנראה משום מבנהו, הדומה לזה של הדורסים, נחשב הרחם בהלכה היהודית לעוף טמא, אף שאינו צד למחיתו.³⁷⁹

יח. חסידה (וי' יא יט ; דב' יד יח)

על פי רוב זוהתה החסידה עם הצקר (העוף המזוהה כיום עם בז ציידים) (Falco cherrug).³⁸⁰ כך זיהה רס"ג ובעקבותיו הלכו האחרים.³⁸¹ רס"ג לא שמר על עקיבות בתרגום החסידה ובשאר מקראות, שתרגומו להם מצוי בדינו,³⁸² תרגמה חדאה (!). יצוין כי החדאה כבר זוהתה על ידי רס"ג כדאה (וי' יא 14) וכדיה (דב' יד 13).³⁸³

"חסידה ברושים ביתה" (תה' קד 17) — ולאחדאה ומה אשבההא אלתי ביתהא פי אלברות'ה. [= החדאה ודומיה אשר בתיהם בברושים]

- 374 לסאן, 12, עמ' 234 ; אלאנטאכי, עמ' 150.
- 375 אלמח'צין, 8, עמ' 161.
- 376 אבו אחמד עבד אללה אבן אחמד אבן אלביטאר, כתאב אלג'אמע למפרדאת אלדויה ואלאע'דיה, 2, מצרים 1935, עמ' 138. [להלן: אבן אלביטאר]
- 377 לצדם של העורב והכוס (בום) — ראה אלג'אחט', 3, עמ' 519.
- 378 שם, עמ' 520.
- 379 מן הסיבה הזו אסרוהו גם באסלאם — השווה אלדמירי, 1, עמ' 511. אגב, כזה גם דמינונו לנשר: אלקזויני, עמ' 362, מדמה אותו לנשר, שמו האנגלי הוא נשר מצרי (Egyptian vulture).
- 380 מעלוף, עמ' 103; חי וצומח, 6, עמ' 170.
- 381 למשל, ריב"ג, עמ' 239.
- 382 ישנם תרגומים לאזכורה בזכריה, אולם בעלות הגאון אינה מוכחת עליהם ואפשר שבהשפעתו נעשו: "ולהנה כנפים כנפי החסידה" (זכ' ה 9) ובפירוש תנחום בן יוסף הירושלמי לתרי-עשר, מהדורת הרסה שי, ירושלים תשנ"ב, עמ' 288-289 [להלן: תנחום, תרי עשר]: 'זקיל אלצקר'. בתרגום אחר לא מזוהה: 'ולהן ג'נאחין כאנ'נחה טיר אסמה אלסקר', ראה A Heisz. Arabische Übersetzung und Erklärung der Zephanja, Haggai und Zecharja, Berlin 1902 p 26 [להלן: היזן] יצוין כי אותו הנוסח מובא גם בכתב יד אוקספורד-בורלי 181 (Hunt 206), עמ' 287, והשווה סנט. פטרבורג 13415, Yevr. Arab.
- עמ' 351.
- 383 דאה ודיה אחת היא' (חולין סג ב). ועיין ריב"ג, עמ' 149.

”אם אברה חסידה ונצה” (איו’ לט 13) — ‘או ריש אחדא ואלבאזי’. [= א] אברת החדא³⁸⁴ והבאזי³⁸⁵

גם חז”ל סברו שהחסידה היא ‘דיה לבנה’.³⁸⁶ מושב זקנים, פירוש בעלי התוספות לתורה, התייחס לקשר בין החסידה לאנפה:

למה כתוב בכאן ואת החסידה האנפה ולא כתוב ואת האנפה או והאנפה, וי”ל כי מנהג החסידה כשמנאפת עם חברותיה שאינו בן זוגה, טובלת מיד במים, שלא יריח בה בעלה, שאם לא תספיק לטבל, אם יריח אותה הזכר ילך אחר אנפה שהיא רגזנית ומנאפת, ופורחת וחוחכת צוארה בנוצה שבכנפיה לכך כתוב החסידה האנפה.³⁸⁷

הקשר בין החסידה לעוקבתה, האנפה, מובע גם בחלק מן התרגומים הארמיים, שתרגמו את הציורף “החסידה האנפה” — ‘דייתא חיורתא ואוכמתא’, דהיינו, הדיה הלבנה [והדיה] השחורה.

קשה לקבל את הסברה שהאנפה היא מין של חסידה, ולו רק בשל העובדה ש’למינה’ מוסב על האנפה ולא על החסידה;³⁸⁸ להיפך, אולי החסידה היא ממינה של האנפה. כיום מזוהה החסידה עם ה-*Ciconia alba*.³⁸⁹ כך הייתה מסורת הזיהוי באשכנז כפי שהיא באה לידי ביטוי אצל רש”י (‘הציגוני”א בלע”ז’). הרא”ש (= רבנו אשר בן יחיאל) בתשובותיו טוען שגם בספרד כך קיבלו:

דע כי בארצנו ובספרד אין אוכלין עוף המקנן על הבתים ואומרים שהוא מעש’ אפרוחים ומאכלו צפרדעים ולועזין קורין אותו סיגוניא ואנו קורין לו חסידה כך אנו מקובלין בארצנו... כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ז”ל חכמי אשכנז שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החרבן.³⁹⁰

384 אלחרא היא צורת הרבים של אלחרא, אולם ייתכן שחדא נחקצה בהגייה והפכה חדא. או שמא מדובר באנלוגיה שנעשתה עם הצדי (= איה), שנוכרה בסמוך לה; יש שנהגו לכתוב את צדי עם ‘אלף’ — צדא. ראה הריין בערך ‘איה’.

385 רס”ג תרגם את הנץ — באזי (ר’ יא 16; דב’ יד 15) ומכאן ש”נצה” לדידו הוא הנץ.

386 חולין סג א. נויבאור הביא בריב”ג, עמ’ 786, את סעדיה אבן דנאן מפאס, והשווה סעדיה אבן דנאן, השורשים, עמ’ 129: ‘זאת החסידה אלסקר [= אלצקר] לרבינו סעדיה ז”ל ומדברי רז”ל נראה שאינו הסקר אמרו ז”ל: זו דיה לבנה שעושה חסד עם חברותיה’.

387 תוספות, תורה, עמ’ רפד.

388 כך ניתן לדייק לכאורה מטעמי המקרא: ‘זאת החסידה האנפה למינה’.

389 אהרוני, תורת, עמ’ 214.

390 אשר בן יחיאל, שאלות ותשובות להרב רבינו אשר, ירושלים תשל”א, דף צד ב. [להלן: רא”ש, שו”ת]

בהמשך קובל הרא"ש על כך שבמקומות אחרים נאכל אותו העוף במסורת. וכך הם דברי רבינו ירוחם בר משולם, תלמידו של הרא"ש, בניגוד לדברי רבו:

הסיגואינה המקננת בבתים הגבוהים היא טהורה שיש לה כל סימני טהרה כמו אווז ממש וגם כף רגלה רחב כמו אווז וידוע שאינה דורסת וקבלתי שהיא עוף טהור.³⁹¹

סעדיה אבן דנאן מפאס הביא גירסה, התומכת דווקא בזיהויו של רש"י:

ואת החסידה אלסקר לרבינו סעדיה ז"ל. ומן כלאם רז"ל יבדו אנה גיר אלסקר קאלוא ז"ל זו דיה לבנה שעושה חסד עם חברותיה, וקיל אלטיר אלדי נסמיה נחן בלוגה והו אבו שקשאק.³⁹²
 [= ואת החסידה הסקר [= צקר³⁹³] לדעת רבינו סעדיה זכרו לברכה. ומדברי רבותינו זכרם לברכה נראה שאינו הסקר [= צקר]; אמרו זכרם לברכה: 'זו דיה לבנה שעושה חסד עם חברותיה'.³⁹⁴ ויש אומרים: העוף שאנו קוראים לו בלוגה והוא אבו שקשאק]

לא ידוע על עוף הקרוי בלוגה או אבו שקשאק, אולם קיים באלארג' (!) כשם נרדף ללקלק.³⁹⁵ בערבית ידועה ה-Ciconia alba בשם לקלק,³⁹⁶ המזכיר את אבו שקשאק — זהו שם אונומטופיי, בלי ספק:

בזמן שהזכר שוהה בקן לבדו הוא מפגיץ את נוכחותו במחוות-ראווה: זוקף את צווארו כלפי מעלה, מקיץ במקורו במהירות רבה, ומפשיל את ראשו על הגב: כך זזה עצם הלשון ונוצרת תהודה טובה יותר. (הקשות אלה הן מקור שמה הערבי של החסידה: לקלק).³⁹⁷

391 ירוחם בן משולם, ספר תולדות אדם וחוה, ויניציאה שי"ז, ב, קלב א, כלל כ, סימן כ. [להלן: ירוחם, תולדות] סוגיית כשרותה של החסידה והפולמוס על המסורת שהתירה את אכילתה נדונו בהרחבה במאמר נפרד בקובץ זה.

392 אבן דנאן, השורשים, עמ' 129; הובא גם על ידי נויכאור בריב"ג, עמ' 786.

393 סקר הוא צקר — ראה אלעין, עמ' 60-61. בג'מהרה, 2, עמ' 742, טוען אבן דריד שגם זקר אפשרי. בתהד"ב, 8, עמ' 364, סבור אלאזהרי שעדיף על הכול — צקר. יש לציין כי אלקזריני, עמ' 363-364, מתאר, מלבד הצקר, עוף אחר הקרוי סקר, אולם ברור שאינם היינו הך.

394 חולין סג א.

395 טריסטראם, הפאונה, עמ' 111. מעלוף, עמ' 237, טוען שהוא שם יווני.

396 מעלוף, עמ' 237; אהרוני, תורת, עמ' 215, או לקלאק, לע"ע' — השווה שווארץ, תבואות, עמ' שעד.

397 החי והצומח, 6, עמ' 79-80. תיאור דומה מובא אצל מעלוף, עמ' 237.

כך או כך, זיהוי החסידה כציגוני"א עתיק יומין כמעט כזה של הצקר. מעניין שגם רש"י, כרס"ג, חרג מתרגומו בתורה ונקט בזכ' ה 9 תרגום שונה: 'וולטויא"ר בלע"ז' (= Vultur) דהיינו נשר. אפשר שהדבר נעשה בהשפעת התרגום המיוחס ליונתן על אתר: 'כמא דמשתדי נשרא'.³⁹⁸ אולי הצורך להדגים עוף בעל מוטת כנפיים מרשימה בזכריה ואיוב הביא את המתרגמים לחרוג מתרגום העוף בתורה. זאת משום שתרגום העופות בתורה נעשה על פי מסורת והיו לו השלכות הלכתיות מעשיות, מה שאין כן לגבי תיאור החסידה בשאר המקרא. ייתכן שעם הזמן נשתנתה משמעות השם חסידה מאז מתן תורה, והוא החל לציין עוף אחר, כשם שקרה לראם.³⁹⁹

הצקר, המשמש מקבילה של החסידה ברוב תרגומי המקרא הערביים של ימי הביניים, הוראתו בלשון הערבית: כל עוף דורס שבאמצעותו ניתן לצוד, לרבות כל סוגי הדורסים אשר שימשו בימי קדם בספורט הבזיארות.⁴⁰⁰ כל משפחת הבזיים קרויה על שמו: אלצקריאת, ללמדך עד כמה הוא כולט על פני כל הדורסים ביכולת הציד שלו. כיום נתייחד השם צקל למין מסוים מסדרת דורסי היום — בז ציידים (Falco cherrug).⁴⁰¹ עובדת היות הצקר עוף דורס אינה מתיישבת עם התדמית החסודה שייחסו לחסידה בימי קדם; על כך עמד ראב"ע בפירושו לוי' יא 19: 'וי"א שהיא מפזרת חסד, בדרך רחוקה',⁴⁰² רוצה לומר, שפירוש זה אינו סביר.

בואה של החסידה בזמנים ידועים הוא אחד הדברים המאפיינים דוקא את הציגוני"א, ברם מתברר שגם לצקר מיוחסת התכונה הזו. מחמד אבן מנכלי (מת 1384) מתאר בספרו 'אנס אלמלא בוחש אלפלא' את הצקר כעוף נודד, הקרוי בשל כך אצל העג'ם (פרסים?) — 'אלבחר' [= הימין], ואילו אנשי עיראק קוראים לו 'אלטאלע' [= העולה, הבא, המופיע], דהיינו, הבא או העולה מן הים.⁴⁰³ הוא מסביר שהצקר בא פעמיים בשנה: בפעם הראשונה — ממצצית חודש אב עד סוף אלול — אז הוא נקרא: 'אלטאלע', ואילו בפעם השניה הוא בא לאחר זמן ואז הוא נקרא: 'אלמבתדר', כלומר, הנשאר. כמו כן קיים דמיון בתיאורי נדידתו של הצקר, המובאים אצל אבן אלמנכלי, לאלו של החסידה הלבנה (Ciconia alba).⁴⁰⁴

398 אגב, כך תרגום אונקלוס ל"כאשר ידאה הנשר" (דב' כח 49).

399 על התופעה הזו דאה בהרחבה אצל טלשיר, עמ' 30.

400 ג'מהרה, 2, עמ' 742; אלמח'צין, 8, עמ' 148; אלנוירי, 10, עמ' 195; אלמח'ט, עמ' 384.

401 מעלוף, עמ' 103; חי וצומח, 6, עמ' 170.

402 ערביזם, דהיינו, תרגום שאילה מ'בעיד' הערבית.

403 אבן מנכלי, עמ' 173.

404 שם.

כאשר למוצא השם צקר ולפירושו חלוקות הדעות: אהרוני סבור שהוא מלאטינית Sacer — קדוש. הוא מטעים שהמצרים הקדמונים ייחסו לו קדושה, וכשמת חנטוהו וקברוהו אחר כבוד;⁴⁰⁵ אחרים אומרים שמקור שמו מפרסית — حرق או מתורכית — حافر.⁴⁰⁶ גם בערבית יש לנגזרות צקר כמה וכמה הוראות התואמות את תכונותיו של הצקר: חדות רואי,⁴⁰⁷ הלימה⁴⁰⁸ או הכאה בעצמה,⁴⁰⁹ נפילת דבר בחֶזקה,⁴¹⁰ קפיחה על הראש (שמש),⁴¹¹ אחד הרקיעים בשמים [= גובה רב],⁴¹² אסון⁴¹³ ועוד. יוצא אפוא שגם זיהויו של הצקר כחסידה אפשרי; אם מפני שגם שמו גזור מקדושה (Sacer), בדומה לחסד מחסידה, או מפני שגם לו מיוחסת תכונת הנדידה וההגעה בזמנים ידועים. מכל האמור לעיל נמצאנו למדים שהחסידה שברשימת העופות הטמאים שבתורה תורגמה על ידי רס"ג צקר, על אף שאינה מתיישבת עם גזרון השם העברי ותדמיתו החסודה של העוף בעיני חז"ל ועם הדימוי של החסידה של ימינו בפולקלור העממי.

יט. אנפה (למינה) (וי' יא יט; דב' יד יח)

רס"ג תרגם את האנפה: בַּבְּגָה⁴¹⁴ או בַּבְּבָגָה.⁴¹⁵ הַבְּבַע'אא⁴¹⁶ הוא התוכי (Parrot) של ימינו,⁴¹⁷ ואפשר שהכוונה לכל סדרת התוכאים (Psittaciformes). ידועים מספר מינים של

- 405 אהרוני, תורת, עמ' 132; א' ביליק, ערך: 'תחמס', ב, לקסיקון מקראי, מ' סוליאלי ומ' ברכוז (עורכים), תל אביב תשכ"ה, עמ' 891. [להלן: ביליק, תחמס]; מעלוף, עמ' 103; חי וצומח, 6, עמ' 170.
- 406 מעלוף, עמ' 3.
- 407 אלמחית, עמ' 384; אלחסן אבן מחמד אלצאע'אני, אלתכמלה ואלדיל ואלצלה לכתאב תאג' אללע'ה וצחאח אלערביה, 3, קהיר 1975, עמ' 73. [להלן: אלתכמלה]
- 408 אסאס, 2, עמ' 21.
- 409 שם, שם; מקאייס, 3, עמ' 297; ג'מהרה, 2, עמ' 742; תהדיב, 8, עמ' 365.
- 410 מקאייס, שם; אלעין, 5, עמ' 60; תהדיב, שם.
- 411 ראה המקורות המצוינים לעיל הערה 43.
- 412 על פי אלעין, שם, ומקאייס, שם, משמעות זו אינה נכונה.
- 413 לסאן, 4, עמ' 466; אלמחית, עמ' 384.
- 414 נוסחת רס"ג כפי שהיא מובאת בקטע גניזה אצל הירשפלד, עמ' 145: בבגה.
- 415 כך נוסחת רס"ג בכתב-יד תימן, ואילו אצל דירנבורג: בויקא — בגבגא וכדברים — בבגא.
- 416 הכתיב המקובל בספרות הערבית הוא: בבע'אא עם 'אלף ממדודה'. על ריבוי הווריאנטים לשם אונומטופיי זה עיין מעלוף, עמ' 18: בַּבְּגָה, כְּבַע'אא, כְּבַע'אה, כְּבַע'ע'ה, כְּבַע'אל, כְּבַע'אן וכְּבַע'אן — ובפרסית הוא קרוי: טוטי.
- 417 להבדיל מן התוכי של תקופת המקרא שזוהה עם הטווס. ראה ריב"ג, עמ' 761 והתרגום המיוחס ליונתן על 'שנהבים וקפים ותכיים' (מל"א י 22), וכן רש"י ורד"ק על אתר.

תוכים בעלי צבעים שונים, אולם על פי רוב תואר התוכי כעוף ירוק⁴¹⁸ — אולי לכך נתכוון הכתוב באמרו: "למינה". אלדמירי מתארו: 'העוף הירוק הידוע בשם אלדרה, ומאידך יש מי שטוען כי הדרה הינה המין הקטן, ואילו הבבע'עא — המין הגדול';⁴¹⁹ מכאן ניתן להבין את "למינה", רוצה לומר, קיימים שני מיני אנפה. אלקלשנדי טוען שהם שני מינים: הודי ונובי: ההודי — גדול יותר, בעל מקור אדום; הנובי — קטן יותר ובעל מקור שחור.⁴²⁰ מעלוף מסביר שמקורה של המילה בבבע'עא הוא בהודו ושכנותיה, הארצות דוברות הטמילית, ואילו הדרה מוצאה מאפריקה וייתכן שמקורה הוא בחבש — משפת התג'י.⁴²¹ הוא סבור שהערבים, שהיו בקשרים עם הודו ואפריקה, השתמשו בכל אחד מן השמות הללו, אף כי קשה מאוד לקבוע בנחרצות מהו מוצאה של מילה מסויימת אם מתג'י, ערבית, עברית או סורית, שכן שפות אלה דומות מאוד והן ממקור אחד.

אלג'אחט' מנה את הבבע'עא כמין של עורבים.⁴²² התרגום המיוחס ליונתן גרס שהאנפה היא ממין החסידה; הוא מתרגם את "החסידה האנפה": 'וית דיתא חוריתא ואכמתא לזנה' [= ואת הדיה הלבנה והשחורה למינה].⁴²³

התלמוד אינו מוסיף שום פרט, העשוי לסייע בזיהוי האנפה, לבד מגזרון שמה: 'האנפה — זו דיה רגזנית'.⁴²⁴ תימה על ראב"ע שכך פירש את השם אנפה, שהרי לגבי החסידה, כשזכר דרש דומה — דחה אותו.⁴²⁵

מתיאורו של הבבע'עא (= תוכי) נראה שאין לו סימני כשרות: הוא חולק את רגליו,⁴²⁶ ולופת את מזונו ברגלו על מנת להגישו לפיו⁴²⁷ — תכונה בלעדית לעופות הדורסים ולתוכי

418 חכמלה, 4, עמ' 397; אלמחית, עמ' 701; אלדמירי, 1, עמ' 164. אלדמירי שם טוען כי בימיו לא מצוי במקומו אלא המין הירוק בלבד.

419 יחס הדרה — בבבע'עא הוא כיחס הוטואט — כ'פאש, אלא שכ'פאש קטן יותר ווטואט — גדול יותר, ראה אלדמירי, 1, עמ' 414-416. כיום מזוהה הדרה עם הדרה Psittacula Kramerii — ראה חי וצומח, 6, עמ' 272.

420 אלקלשנדי, 2, עמ' 87.

421 מעלוף, עמ' 183.

422 אלג'אחט, 3, עמ' 462.

423 התרגום הזה מתרגם בדיוק כך את הפסוק בדברים יד 13: "ואת הראה ואת האיה למינה": ודיתא חיורא ואכמתא — דהיא איבו (אונקלוס תרגם דווקא את האנפה — איבו). וראה שלשיר, עמ' 234, הערה 2.

424 חולין סג א. שמה ניתן לראות בדיה ה"שחורה" (דיתא אוכמתא לפי התרגום המיוחס ליונתן) — "דיה רגזנית", מובאת בדברי חז"ל, רוצה לומר, על שום היותה בעלת מרה שחורה כביכול, ומשום כך היא מרבה להתאנף?

425 וי"א שהיא מפזרת חסד, בדרך רחוקה — וראה הדיון בערך 'חסידה'.

426 חולין סה א: ר"א בר' צדוק אומר מותחין לו חוט של משיחה אם חולק את רגליו שתיים לכאן ושתיים לכאן טמא שלש לכאן ואחת לכאן טהור.

427 אלנוירי, 10, עמ' 280; אלדמירי, 1, עמ' 164; חי וצומח, 6, עמ' 272.

بِنَعَالِكَ
 طَوْحِي وَهَوَاطِي رِحْنُ اللَّوْزِ وَالْمَوْرَةِ وَأَخْرَجَهَا أَخْضَرَ اللَّوْزِ وَنَجَارِي وَتَد
 بَكُونًا أَخْرَ وَأَصْفَرًا وَبَيْضًا لَمْ تَقَارِ غَلِيظًا أَخْمَرًا وَلِسَانًا عَرِيضًا يَسْمَعُ
 كَلَامَ النَّاسِ وَيَعْبُدُهُ وَلَا يَذِيْرِي مَعْنَاهُ وَيَأْتِي بِحُزُونٍ مُسْتَقِيمَةٍ وَأَمَّا
 كِنْفَيْتُهُ نَعَلْتُمَا مَا تَقَرُّ بِأَخْذِ دُرِّ مِرَاةٍ وَيَدْعُوْنَهَا فِي فَصِّهَا حَيْجَةً تَرِي

העוף הקרוי בערבית 'בכע'א' (ה'אנפה' שבתורה לפי תרגום רס"ג) הידוע בימינו בשם תוכי – מתוך חיבור ערבי מימי הביניים

— חרף היותו אוכל זרעים מובהק. אולי גם מקורו העב, הקצר והמאונקל, שיווה לו מראה של עוף דורס. כיום מזוהה האנפה למיניה עם ה-Ardeidae: עוף גדה גדול, ארוך רגליים, ארוך מקור, ארוך צוואר ובעל ראש מקושט.⁴²⁸

כ. דוכיפת (וי' יא יט; דב' יד יח)

כל התרגומים הערביים למקרא ובכללם רס"ג גרסו: הדהד (העוף המזוהה כיום עם הדוכיפת *Upupa epops*).⁴²⁹ מן המילונים הערביים ברור ששם זה הינו אונומטופי. אלג'אחט מגדיר הדהד כל עוף השר או משמיע המיה וקורא;⁴³⁰ אלאזהרי מונה את כל מי שנכללו בהגדרה הזו: פאח'תה, דבסי, ורשאן, הדהד, אדם וגמל.⁴³¹ מכל אלו נתייחד השם הדהד לעוף מסוים; אולי מפני שהצטיין בכך ולפיכך נקרא על שם הקול שהשמיע: 'הדהד'⁴³² או 'הדאהד'.⁴³³ אולי התהליך היה הפוך וכל אותם בעלי חיים שהוגדרו הדהד נקראו על שם

428 חי וצומח, 6, עמ' 58. גם זיהוי זה הינו עתיק יומין שכן כך סבר רש"י, שזיהה את האנפה עם היר"ו (heron) — מין עגור (קטן, לעזי, עמ' 10).

429 אצל י"ג דירינבורג, תפסיר אלתוריה באלערביה תאליף רבנו סעדיא בן יוסף אלפיומי, פאריס תרנ"ג, עמ' 157 [להלן: דירינבורג, תפסיר], הובאה הנוסחה: הדהד (!) ושיבוש הוא, וראיה לכך שבדברים תרגם הדהד (שם, עמ' 275). וראה הערת לונץ בתוך: שווארץ, תברואת, עמ' שעד, הערה 1.

430 אלג'אחט, 3, עמ' 523-524.

431 אלמחם, 4, עמ' 68; תהדיב, 5, עמ' 355. שלושת העופות הראשונים דומים ליונה. יש שסברו שהדהד הוא זכר היונה, ראה אלג'אחט, 1, עמ' 350, או שדימוהו לה: אלמח'צין, 8, עמ' 159.

432 לסאן, 3, עמ' 434.

433 אלמח'צין, 8, עמ' 159; אלמצאיד, עמ' 283, אם כי יש שסברו שהדאהד (!) הוא עוף הדומה ליונה, או יונה המרבה בהמיה, ראה אלעין, 3, עמ' 347; תהדיב, 5, עמ' 355.

הִזְהָדָאֵי

عَجِبْنَا الصُّورَةَ حَسَنَ اللُّوْنِ نَبْرَ الرَّايْحَةِ وَرَوَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَقْتُلُوا الْهَزْهَادِيَّةَ كَانَ دَلِيلَ تِلْكَ الْيَمَانِ عَلَى قُرْبِ الْمَاءِ وَبَعْدَهُ وَأَحْبَبَ أَنْ يُعْبَدَ اللهُ وَلَا يَشْرُكَ بِهِ شَيْئًا وَنَحْنُ فِي أَنْظَارِ الْأَرْضِ وَنُقَلُّ أَيْضًا الْهَزْهَادُ قَالَ تِلْكَ الْيَمَانِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أُرْبَانٌ تَكُونُ فِي حَيْثُ أَبِي قَالَ

أَنَا وَحَدِي وَقَالَ بِلَ الْعَشْرَةِ كُلِّ فِي جَوْزِهِ لَكُلِّ فِي يَوْمِهِ كَرِ الْخَصْرَ سَلِيمَانَ وَجُؤُونَ لِذَلِكَ أَلَمَّا كَانَ حَلَمٌ الرِّيحَ فَصَادَ الْهَزْهَادُ

ציור של דוכיפת (הדהד) – מתוך חיבור ערבי מימי הביניים

קרבת המייתם לקולו הידוע – מכאן נקרא הקול 'הדהדה'.⁴³⁴ אלג'אחט מתאר את קול הדהדה כמעין נביחה.⁴³⁵ טלשיר מניח שדוכיפת העברית, קקופא הסורי, וכמוהו kufat הקופטי, epops היווני, upupa הלאטיני, hoopoe האנגלי – כולם מכוונים לאותו עוף – Upupa epops, אף שקיימים ביניהם הבדלים פונטיים.⁴³⁶ זאת היות שהצלילים, אשר השמות האונומטופאים מנסים לחקותם, נשמעים באופן שונה לאזניהם של דוברי הלשונות השונות, ומכאן נובע ההבדל בין השמות.⁴³⁷ הדעת נותנת שאף הדהד מכון לאותו העוף שכך נשמע לערבים קולו.⁴³⁸

דווקא התרגומים הארמיים לא תרגמו את הדוכיפת כשם אונומטופיי, אלא ככזה המתאר תכונה כולטת אצל: נגר טורא⁴³⁹ או תרנגול ברא.⁴⁴⁰

טלשיר מראה כי נגר טורא שימש במערב, בעוד תרנגול ברא – במזרח,⁴⁴¹ רוצה לומר: הם היינו הך. כך גם עולה מהשוואת האזכורים השונים מספרות חז"ל. טלשיר, בהסתמכו על

434 אלעין, 3, עמ' 347; אלמח'צץ, 8, עמ' 159; לסאן, 3, עמ' 434; אלמח'ט, עמ' 296.

435 אלג'אחט, 1, עמ' 350.

436 טלשיר, עמ' 144, ובמיוחד הערה 3. תמוה שדווקא הדהד הערבית, המתבקשת מאליה, לא נזכרה בין השמות שמנה טלשיר, וגם בהמשך לא זכתה לשום התייחסות מצדו. לעומתו מוראל, עמ' 71, אכן מציין את השם הערבי הדהד כאונומטופיי.

437 לדברי הרב קאפח, בתימן נקרא עוף זה יביבי – ראה י' קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשל"ח, עמ' 203 [להלן: קאפח, הליכות]. פיאמנטה, ב, עמ' 535, משער שהוא שיבוש השם הלטיני Upupa או מבטאו בפי דוברי הלשון ערבית.

438 מעלוף, עמ' 127, מזהה את הדהדה, כפי שמקובל כיום לזהות את הדוכיפת – Upupa epops.

439 כך תרגם אונקלוס על אתר.

440 ריב"ג, עמ' 158: 'הדוכיפת הוא הדהדה ואמר רב שרירא בפירושו מילות [מסכת] שבת לגבי 'המוציא יין ותרנגול ברא': הוא הדהדה והוא הדוכיפת הנוכרת בתורה'.

441 טלשיר, עמ' 146.

אפשטיין⁴⁴² וליברמן⁴⁴³, מראה כיצד 'חורשת שבשדות' שבספרא הוא תרגום חוזר מנגר טורא, היות ש'שדה' בכאן הוא, היפך ה'בית'. יוצא שנגר טורא הוא תרגול ברא. נגר לדידו הוא הנקר.

לדוכיפת יש שתי התכונות המיוצגות בכל אחד משני השמות: היא בעלת כרובלת מעין כיפה, וקיימת אצלה תכונת הניקור. בעניין הציצה שעל ראשה דרשו חז"ל (חולין סג א): 'דוכיפת שהודו כפות [= כפול]', דהיינו, דר-כיפת.⁴⁴⁴ רלב"ג ראה בדו-כיפת את תכונת הניקור:

ונקרא כן לפי שיש לו סגולה לחרק הסלע כאילו אמר דו כיפת, רצוני [לומר] שהוא עושה שנים מן הסלע, כי הסלעים וההרים נקראו כפים אמר ובכפים יעלו (יר' ד 29).⁴⁴⁵

המחלוקת בין רס"ג לקראים בעניין מסורת הזיהוי של הדוכיפת

מסורת התרגום של ההדהד לדוכיפת מקובלת על הכל, אולם באשר למסורת הביאור הדעות חלוקות. מפליא כיצד נתקבלה אצל הקראים מסורת שמקורה בתורה שבעל פה, שהרי הם אינם אמונים עליה. ענן הקראי וסיעתו הקישו מזהויה הדוכיפת כתרגול הבר, שאם זה אסור אף תרגול הבית ייאסר באכילה.⁴⁴⁶ סימני הכשרות שנתנו חז"ל בעופות אינם מקובלים על הקראים ולפיכך הללו נלמדו מעוף שהוא כשר ללא כחל וסרק — התורים ובני היונה: לשיטת ענן כל שקרב למזבח — כשר, ומכיוון שתורים ובני יונה נזכרו במפורש בתורה, הריהם לבדם מותרים ומהם יש ללמוד לגבי האחרים. לאחר בחינה מדוקדקת נמצא שהמאפיין את היונים שהן מוצצות את המים במקורן ומשקות מהם את גוזליהן — זהו הסימן היחיד שנתן ענן בעופות.⁴⁴⁷ נגד דעה זו יצא רס"ג בשצף קצף בפירושו הארוך

442 י"ג, אפשטיין, 'שריידים מדבי רבי ישמעאל לספר ויקרא', ס' היובל לש' קרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 33, וראה שם, הערה 16. [להלן: אפשטיין, שריידים]

443 ש' ליברמן, 'תשובות והערות: טור-שדה', תרביץ ג-ד (תרצ"ג), עמ' 367. [להלן: ליברמן, תשובות]

444 רש"י מבאר בפירושו לגמרא שם: 'כרבלתו עבה ודומה כמי שכפולה לתוך הראש וכפותה שם'. מעניין לציין שקטן, לעזי, עמ' 10, סבור כי 'המלה huppe בצרפתית של היום, מלטינית urupa, הושפעה מן הפועל heruper ("להסתמר"), כי הדוכיפת מצטיינת בהסמרות כרובלתה'.

445 רלב"ג, תורה, ב, קלה א.

446 יצוין כי לא כל הקראים סברו כך; היה ביניהם מי שהתנגד נמרצות לכך באמרו: "ואת הדוכיפת" קאל שאד' מן אלנאס אלהג'אגה" [= "ואת הדוכיפת" — אמרו אנשים בודדים] [שהיא] התרגולת].

447 דברי ענן מצויים בפירושי יפת בן עלי, אבו אלפוג' פרקאן ואחרים; אלו עדיין בכתב-יד, אולם נתפרסמו קטעים אצל ש' פינסקער, לקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, עמ' 67-68, 154-156, 162 ובעוד כמה מקומות שם [להלן: פינסקער, ליקוטי]; הירשפלד, עמ' 136-161. קטע זה תורגם לעברית על ידי הרב קאפח — ראה קאפת, פירושי, עמ' קכג-קכד.

לויקרא, שם הפריך את טענות ענן וסיעתו אחת לאחת.⁴⁴⁸ גם ראב"ע תקף אותם בלשונו החדה:

אמרו הצדוקים שהיא התרנגולת ואלה טפשי עולם כי מי הגיד להם.

גם בין הקראים היה מי שהתנגד לדברי ענן: קרקסאני פסל סימני כשרות לעופות בכלל שכן לו רצה הכורא ללמדנו מהם — היה כותבם בתורה במפורש כפי שעשה לגבי הבהמות, החגבים והדגים.⁴⁴⁹ את הסימנים שנתן ענן דחה קרקסאני בנימוק שאין ללמוד מסימנים חיצוניים הקשורים בהתנהגות בעל החיים, אלא מסימנים הקבועים בגופו. יש לציין כי זיהוי ההדהד כתרנגולת לא היה מקובל על כל הקראים:

קולה אן אלכ'לאף חצל פי תחרים אלדג'אג' מתג'דדא לשבהה דכ'לת עלי מן ג'דדה וחי וג'דאנה דכפתא באלנבטיה ואקעא עלי אלדג'אג' פקאל אנה הו אלמקצוד בדוכיפת וד'לך גיר ואג'ב לאן אלאסמא קד יכון מכ'רג'הא פי אללגאת מתקארבא ומעאניהא מכ'תלפה כקמח אלואקע עלי דקיק פי אלעבראני וקמח פי אלערבי עלי אלחב אלמכ'צוץ וסוס פי אלעבראני סנוניה ופרס ופי אלערביה חיואן אכ'ר.⁴⁵⁰
[= דבריו שהחילוק לגבי איסור התרנגולת הוא מחודש בשל ספק שנסתפק בו מי שחידשו והוא: שמצא שדכפתא בארמית הוראתה תרנגולת, ולפיכך אמר שלכך הכוונה בדוכיפת. ואין הכרח לכך שכן אפשר שמוצא השמות בשפות [השונות] קרוב והוראותיהם שונות, כגון: 'קמח' שהוראתו בעברית גרגרי תבואה שנטחנו, ו'קמח' בערבית — מין גרגר מסוים [= גרגר החיטה].⁴⁵¹ ו'סוס' בעברית — סנונית⁴⁵² ובהמת רכיבה, ובערבית — בעל חיים אחר [= תולעת]]

זיהוי הדוכיפת מהווה סוגיה קרדינלית בהבנת זיהוי העופות ושאר בעלי החיים אצל הקראים, שכן ממנה נלמדו ההלכות הבטיסיות הנוגעות למאכלות האסורות.⁴⁵³

448 קאפח, שם.

449 L. Nemoy, Kitab al-anwar wal-maraqib Code of the Caraitic Law by Ya'qub al-Qirqisani, 15, New York 1943, p 1164. [להלן: קרקסאני] והשווה לדברי יפת בכתב-יד סט. פטרבורג Yevr Arab, אוסף פירקוביץ, 157 (סימנו ס' 53845 במכון לתצלומי כתבי יד בבית הספרים הלאומי בירושלים). עמ' 2150. [להלן: יפת 157]

450 כתב-יד סט. פטרבורג Yevr Arab, אוסף פירקוביץ, 11989 (סימנו ס' 56803 במכון לתצלומי כתבי יד בבית הספרים הלאומי בירושלים), עמ' 283. [להלן: ישועה 11989]

451 אלמחטי, עמ' 215.

452 כך תרגם רס"ג את "סוס" (יש' לח 14): סנוניה. הסנונית דומה מאוד לסיס, ויש אשר מחליפים ביניהם — ראה הערך 'תחמס'.

453 בסופו של דבר הותרה התרנגולת לאכילה לבני העדה הקראית על ידי הפוסק הקראי הנודע, אליהו בשייצי, במאה החמש-עשרה, ראה א' בשייצי, אדרת אליהו, אודסאא תרל"א, עמ' קיא ב. [להלן: בשייצי, אדרת]

רש"י לא תמיד תרגם את הדוכיפת בעקיבות: בעוד בוי' יא 19 גרס הירופ"א (heupe), הוא ה-Urupa, הדוכיפת של ימינו, בפירושו לתלמוד (חולין סג א) סבר שהוא 'עוף גדול כתרנגול וקורין לו פואון שלביי"א (= טווס-בר)'. קטן משער שאולי זהו השם העממי של אותו העוף.⁴⁵⁴

על אף מראה החיצוני ההדור ידועה הדוכיפת כסמל לסרחון;⁴⁵⁵ כיוון שהיא בונה את קינה מצואה — דבק הריח בה ובגזליה.⁴⁵⁶ יש אומרים שהציצה שעל ראשה ניתנה לה על ידי בוראה על החסד שעושה עם אמה: כשזו מתה שמה את קברה על ראשה וזו סיבת סרחונה.⁴⁵⁷

כא. עטלף (וי' יא יט ; דב' יד יח)

בכל מקום במקרא תרגם רס"ג את העטלף — כ'פאש (כיום מזוהה עם כל סדרת העטלפים — Chiroptera).⁴⁵⁸ במילונות הערבית ניתן למצוא את ח'פאש בסיכול אותיות: ח'שאף באותה הוראה ולכל אחד מן השמות גזרון, המעיד על אחת מתכונותיו הידועות של העטלף. בין ההוראות של נגזרות 'ח'שף' גם 'להסתובב בלילה'⁴⁵⁹ ו'למהר',⁴⁶⁰ ומכאן השם: ח'שאף, על שום היותו עוף הפעיל בלילה או בגלל מעופו המהיר ואולי בשל שתי התכונות גם יחד.⁴⁶¹ מי שגזר את שמו מ'ח'שף' סבר שח'שאף הוא השם הנכון יותר מאשר ח'פאש.⁴⁶² לעומתו היה מי שסבר ששמו גזור מן השורש 'ח'פש', שבין הוראותיו: קטנות העיניים או חולשה.⁴⁶³ היו שהרכיבו את השניים ופירשו: חולשת חוש הראייה.⁴⁶⁴ מן המשמעות הזו נגזר אח'פש (במשקל בעלי המום): מי שבעקבות ליקוי בעפעפעיו נעשו עיניו צרות בלא

- 454 קטן, לעזי, עמ' 10. בצדק מעיר מהר"י לנד"א בתלמוד, שם על אתר: 'דווקא זה שיש לו שם לני פוארין שלביי"א היינו פוארין היער אבל פוארין סתם בלי שם לני הוא עוף טהור'.
455 אלג'אחט', 2, עמ' 318.
456 שם, 3, עמ' 514; אלנוירי, 10, עמ' 247; אלקזויני, עמ' 375. אלמצאירי, עמ' 238, מציין שיש לה מחילה ולא קן כשאר העופות.
457 אלג'אחט', 3, עמ' 510-511.
458 וכן תרגם רס"ג "ולעטלפים" (יש' ב' 20) — 'ואלכ'פאפיש'.
459 אלעין, 4, עמ' 171; תהדייב, 7, עמ' 87; לסאן, 9, עמ' 69-70; אלמחית, עמ' 724.
460 לסאן, 9, עמ' 69; אלצחאח, 4, עמ' 1350. על מהירותו של העטלף ראה אלג'אחט' 3, עמ' 527.
461 אלעין, 4, עמ' 171.
462 אלעין, שם; תהדייב, 7, עמ' 87.
463 אלצחאח, 3, עמ' 1005; אלמחית, עמ' 533; תהדייב, שם.
464 שם; אלעין, 4, עמ' 172; אלמחית, עמ' 533; לסאן, 6, עמ' 298.

פצע ובלא כאב⁴⁶⁵ או מי שרואה בלילה ואינו רואה ביום⁴⁶⁶ — אפשר שיראה ביום מעונן, אך לא ביום בהיר.⁴⁶⁷

אלג'אחט מסייג גם את ראייתו בלילה וטוען שאינו רואה במקום חשוך ואפל לגמרי, כפי שאינו יכול לראות באור יום בשל הסינוור, על כן הוא יוצא בין הערביים — אז גם יוצאים ממקומם היתושים ושאר חרקים, המשמשים למאכלו.⁴⁶⁸ הח'פאש נקרא כך מפני שהוא מתפקד טוב יותר בלילה שהרי אינו יכול לפקוח את עיניו באור היום.⁴⁶⁹ מכל מקום, יהא גזרונו אשר יהא, שני השמות, ח'פאש וח'שאף, מצויים בספרות ושניהם מכוונים לאותו בעל חיים.⁴⁷⁰

יש הטוענים שהעטלף נקרא גם ח'טאף,⁴⁷¹ אולי מפאת היותו מהיר⁴⁷² או שמא בשל הדמיון בין שני השמות: ח'שאף — ח'טאף.

בספרות הערבית מצויה גם וטואט כנרדפת לח'פאש⁴⁷³ ולח'שאף;⁴⁷⁴ יש מי שמחלק ביניהם: הוטואט — גדול יותר והח'פאש — הקטן מביניהם.⁴⁷⁵ אפשר שוטואט שימש לציון עטלף פירות.⁴⁷⁶

העטלף ממוקם בסופה של רשימת העופות האסורים במקרא;⁴⁷⁷ בויקרא אף נסמכו לו

465 אלעין, שם; אלמח'ט, שם; לסאן, שם. כך גם נקרא מי שיש לו זיהום בעינו, ראה לסאן, שם, עמ' 299-298. אגב, כך תרגם רס"ג את "דָק" (וי' כא 20).

466 אלצאחא, 3, עמ' 1005; אלנוירי, 10, עמ' 283; ג'מהרה, 1, עמ' 601-602; אלמח'ט, עמ' 583; לסאן, 6, עמ' 298.

467 אלצאחא, שם; אלמח'ט, שם; לסאן, 6, עמ' 299.

468 אלג'אחט, 3, עמ' 528.

469 אלג'אחט, 3, עמ' 527; אלצאחא, 3, עמ' 1005; לסאן, 6, עמ' 299. אלנוירי, 10, עמ' 283, טוען שהוא יוצא רק בלילה משום שחושש לחייו מפני כל החיות.

470 אלצאחא, 4, עמ' 1351; אלמח'צץ, 8, עמ' 166; ג'מהרה, 1, עמ' 602; אלמח'ט, עמ' 724; לסאן, 9, עמ' 69; אלדמירי, 1, עמ' 415.

471 אלמח'צץ, שם; אלצאחא, 4, עמ' 1350; אלדמירי, שם. יצוין כי הכ'טאף זוהה על ידי רס"ג כתחמס.

472 אלג'אחט, 3, עמ' 527.

473 אלמח'ט, עמ' 533. אם כי מדברי אלג'אחט, 1, עמ' 30, נראה שמדובר בשני בעלי חיים שונים.

474 אלג'אחט, 3, עמ' 538; אלמח'צץ, 8, עמ' 166.

475 אלמח'צץ, שם.

476 כך ניתן להבין מתיאורו של אלג'אחט, 3, עמ' 538.

477 על דרך פירושו של בעל הטורים לוי' יא 13: כשם ש'פתח בנשר שהוא מלך העופות, ייתכן שסיים בעטלף שהוא הבזוי שב'עופות. השווה רס"ג, ישעיה, עמ' קסא: '...בין אלטאירי אלא אלכ'פאש אד' כאן אחקרא...' [= '...בין העופות זולתי העטלף מחמת שהוא הבזוי...']

خَمَاشٌ طَائِرٌ مِنْهُنَّ وَصَوْبَرٌ

صَغِيرٌ يَشْرَبُ سَعَاعَ الشَّمْسِ لِأَخْرَجَ الْأَيْمَانَ الظَّلَامَ وَالصَّبَا كَأَيُّمِ الْعَنَابِ
 وَمَا سِجِّجَ إِلَى الْأَسْفَارِ مَوْرَبَهُ نَسَهُ الْفَارُ لِحَدِّ بَطْنِهِ كَأَنَّهُ جَلِيدُهُ عَرَضَهُ
 مَا لَوْ أَنَّ بِيَأْسَ أَيْمَانَ خَمَاشٍ عَوَّجَ عَيْنِي جِلْدَ اللَّهِ عَلَيْهِ وَسَلَّمْ خَلَقَ الْخَمَاشَ لَنَا
 أَدْعَى النَّبِيُّ لَأَنَّ أَسْرَ الظَّنِّ خَلَقَهُ لِأَنَّ لَنَا أَدْنَا وَلِنَا نَا وَتَدْيَا وَفَوَيْلِدُ وَيَرْضِعُ

ציור של עטלף (ח/פאש) – מתוך חיבור ערבי מימי הביניים

שמונת השרצים. אפשר שמקומו מלמד על צורתו, על כן לא ייפלא מדוע דימהו רש"י לשרץ: 'דומה לעכבר ויש לו כנפיים'.⁴⁷⁸

מבנה גופו המשונה של העטלף העסיק רבים מהמלומדים; אלו התחבטו רבות בשאלת שיוכו הביולוגי. אלג'אחט' סבר כי את ההגדרה 'עוף' יש לקבוע על פי צורתו, טבעו וכנפיו של בעל החיים – לאו דווקא בשל מציאות נוצות, מקור או כיוצא בהם. לראיה הובא העטלף, שאין לו נוצות או מקור ומוגדר כ'עוף', אף על פי שאינו מטיל ביצים, ויש לו שיניים מרובות ואפרכסות אוזניים, והוא מיניק. לעומתו בת היענה אינה מוגדרת 'עוף', למרות שיש לה מקור, נוצות וכנפיים, והיא מטילה ביצים.⁴⁷⁹ כפי הנראה משקפת שיטת המיון של בעלי החיים שנקט אלג'אחט' שיטה קדומה הדומה לזו של חז"ל. גם חז"ל עמדו על ייחודו של העטלף:

כל המוליד מניק וכל המטיל ביצים מלקט חוץ מעטלף שאף על פי שמטיל ביצים מניק.⁴⁸⁰

478 בפירושו רש"י לגמרא בכורות ז ב, ובפירושו לוי' יא 19: 'דומה לעכבר הפורח בלילה' (אגב, הוא תואר באופן דומה על ידי אבן סידה באלמח'צץ, 8, עמ' 166). תימה על רש"י שתרגם כך עטלף בישיעה ובגמרא, ואילו בתורה תרגם בשם זה את תנשמת שבעופות: 'היא קלבא שורוי'ץ'. גם אבן דנאן, השורשים, עמ' 258, מתקשה לקבל את מיקומו של העטלף ברשימת העופות כשהוא למעשה שרץ: 'קאל אלמפסרון אנה אלכ'פאש והד'א עג'ב כ'ף יעד אלכתאב אלכ'פאש מע אלטיור והו מן שרץ העוף' [= אמרו הפרשנים שהוא הכ'פאש. תימה כיצד מונה הכתוב את הכ'פאש עם העופות כשהוא משרץ העוף].

479 אלג'אחט', 1, עמ' 30; שם, 3, עמ' 530.

480 בבלי בכורות ז ב.

אולי מפני שנכלל ברשימת העופות, הסיקו חז"ל שהוא מטיל ביצים. ומפאת סביבת מגוריו, הרחק מעין האדם, נבצר מהם לאמת עובדה זו. ביליק שיער שהיות שבמקום מושבו מצויות היו ביצים, סברו שהוא זה שהטילן.⁴⁸¹

העטלף מתואר כאוכל חרקים,⁴⁸² ואולם ידועה חיבתו לפירות בכלל ולרימונים בפרט — את תוכם הוא אוכל ואת קליפותם מותר.⁴⁸³ פרשנים רבים מצאו סמך לכך מן האמור על העטלף ביש' ב' 20: "לחפר פרות ולעטלפים". ר' יהודה אבן בלעם ראה בצירוף הזה תקבולת (חופרי פירות = עטלפים):

אלוג'ה כאן פיה אן יכון לחופר פרות אסם אלפאעל חתי יכון מנתט'מא מע אלמעטוף עליה אלד'י הו ולעטלפים.⁴⁸⁴
 [= היה ראוי להיות "לחופר פרות"⁴⁸⁵ — בכינוני — כדי שיתאים למילה המחוברת היינו 'ולעטלפים']

כיום מקובל שסדרת העטלפים (Chiroptera) מזוהה עם הח'פאש או ח'שאף; זו כוללת את משפחת עטלפי הפרי ואת עטלפי החרקים.⁴⁸⁶ עטלפי הפרי (Pteropodidae) גדולים יותר מאחיהם עטלפי החרקים, המזוהים עם הוטואט.

מסורת הזיהוי של רס"ג — סיכום

מכלל תרגומי המקרא הערביים תרגום רס"ג הוא הקדום ביותר ששרד ומצוי בדיננו. למעט חריג אחד — הנץ — שתורגם אחרת בקטע גניזה, זהה רשימת העופות שהובאה על ידי

481 א' ביליק, ערך: 'עטלף', לקסיקון מקראי, ב, מ' סוליאלי ומ' ברכוז (עורכים), תל אביב תשכ"ה, עמ' 696. [להלן: ביליק, עטלף]. כבר עמד על כך הרמב"ם 'שהמדעים באותו הזמן היו חסרים ולא דיברו [חז"ל] בכך משום שיש להם מסורת באותם הדברים מן הנביאים אלא... שמעום מידעני אותם הדורות', בתוך: מורה הנבוכים ג, יד, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשל"ז, עמ' שד-שה.

482 אלג'אחט, 3, עמ' 527.

483 אלג'אחט, 3, עמ' 538; אלמח'צץ, 8, עמ' 166; אלקזויני, עמ' 359, מתארים כיס, המצוי בין כנפיו לגבו, בו הוא נושא פירות רבים.

484 אבן בלעם, ישעיהו, עמ' 33. וכן משמע מדברי ראב"ע ורד"ק על אתר; ריב"ג, עמ' 242; אלפאסי, א, עמ' 572 ועוד.

485 בדרך זו הלך גם רס"ג בתרגומו: 'אכלי אלת'מאר' (= אוכלי הפירות) — ראה רס"ג, ישעיהו, עמ' קסא, רנט. על פי גרסה אחרת: 'למקתלעי אלת'מאר' (= תולשי הפירות); ראה י' רצהבי, 'מפירוש ר' סעדיה לישעיהו', סיני צה (תשמ"ד), עמ' ריב [להלן: רצהבי, ישעיהו], שם תרגם 'למקטי הפירות'. אגב, על אבן בלעם, ישעיהו, עמ' 33, הערה 1, מעיר המהדיר שלדעתו שונה פירושו רס"ג במקצת מזה של אבן בלעם.

486 חי וצומח, 7, עמ' 64-67.

רס"ג בכל תרגומו בכתבי-היד ובדפוסים שנבדקו. כמו כן נמצא שתרגומו של רס"ג עקיב: יש זהות מוחלטת בין תרגום הפרטים ברשימה שבויקרא לזו שבדברים.

קשה לדעת אל נכון מהי מסורת הזיהוי של הרמב"ם לעופות ומה זיקתה לזו של רס"ג.⁴⁸⁷ מהשוואת מסורותיהם של השניים בנוגע לסממני הקטורת אולי ניתן ללמוד על הקשר ביניהן. בפירושו למשנה כרתות א א ובחיבורו 'היד החזקה' מונה הרמב"ם את סממני הקטורת בשם הערבי. נראה שמסורת התרגום של הרמב"ם קרובה מאוד לזו של רס"ג, כמעט חופפת.⁴⁸⁸

סוגית זיהוי התאו עשויה ללמד אף היא על אותה קרבת מסורות: את התאו מונה הרמב"ם עם מיני החיה, בעוד שור הבר והמריא נחשבים ממין השור. בסוגיה זו ידועה מסורתו של רס"ג שתרגם את התאו: תיתל, לעומת מסורת רב האי גאון שזיהתה את התאו עם הג'אמוס (= שור הבר).⁴⁸⁹ רס"ג סבר שהמריא הוא הג'אמוס, רוצה לומר, מין בהמה ולא חיה.⁴⁹⁰ למחלוקת זו ישנה השלכה הלכתית שכן 'צריכין אנו להבדיל בין בהמה טהורה וחיה טהורה שהחיה חלבה מותר ודמה טעון כסוי והבהמה הטהורה חלבה בכרת ואין דמה טעון כסוי'.⁴⁹¹ יוצא שבסוגיה זו הולך הרמב"ם בדרכו של רס"ג.⁴⁹²

מאידך, ישנם מקרים בהם מנוגדות מסורות הזיהוי, כגון: ה"שש" שבמקרא (שמ' כה 4; כו 1 ועוד). רס"ג תרגם את ה"שש": 'עשר'; הרמב"ם סבר שהוא ה'כתאן' (ה'בוץ" שנזכר באס' א 6; ח 15).⁴⁹³

גם במקרה של חישובי הקצים שערך רס"ג בפירושו לדניאל נראה שתפיסתו שונה מזו של הרמב"ם, שהרי לא יעלה על הדעת שעשה זאת בעטיה של מסורת כלשהי.⁴⁹⁴ הרמב"ם

487 בפירושו של ר"י קאפה לרמב"ם, מאכלות אסורות א ט, עמ' לג, הערה יב, באה לידי ביטוי התחבטותו בסוגית החיות המתרות באכילה לשיטת הרמב"ם: 'זכבר חשבתי להביא צלומי כל שבעת מיני חיה לפי תרגום רס"ג. והרי בי, שמא לרבנו מסורת אחרת במקצתן'.

488 ז' עמר, 'סממני הקטורת על פי ר' סעדיה גאון', סיני קיח (תשנ"ו), עמ' קלו-קלז. [להלן: עמר, הקטורת]

489 יצוין כי אונקלוס תרגם אף הוא את התאו — שור הבר: תורבלא (= תור ברא). על תופעת הדיסמילציה בשם תורבלא ראה טלשיר, עמ' 252, הערה 1.

490 על מחלוקת זו בהרחבה, ראה פירוש ר' יהודה אבן בלעם לשמ"ב ו 13 — Yevr. Arab I1377, עמ' א37-336.

491 רמב"ם, מאכלות אסורות, א ט.

492 שם, עמ' לב-לג, הערה יב.

493 רמב"ם, כלי המקדש, ח יא: 'וכל מקום שנאמר בתורה שש או בד, הוא הפשחים והוא הבוץ'. והשווה ראב"ם, שמות, עמ' שפו-שפז. ראה הדיון בהרחבה אצל ז' עמר, 'לזהותו של ה"בוץ"', סיני קיד (תשנ"ד), עמ' רנב-רס. [להלן: עמר, הבוץ]

494 סימון, תהלים, עמ' 52, הערה 100, מסביר זאת באחריותו הציבורית של הגאון.

דווקא הבין את מניעיו של הגאון ואף מצא צידוק למעשיו תוך שהוא מלמד עליו זכות: 'והוא זכרו לברכה כל מעשיו לשם שמים'.⁴⁹⁵

מה טיבם של תרגומי רס"ג לשמות העופות הטמאים שבתורה?

כאמור, תרגומו של רס"ג לרשימת העופות נמצא עקיב ואין חריגה בתרגום רשימת העופות שבחומש דברים מזו המצויה בוויקרא.

מהשוואת כל כתבי-היד שנבדקו, ומגרסאות הדפוסים הקיימים של תרגומי הגאון למקרא עולה שאין כל שוני בתרגום שם כלשהו, למעט תרגום הנץ באותו קטע גניזה המכיל את פירושו הארוך לויקרא. השינויים הם בדרך כלל שינויי נוסח הנובעים מהעתקות שנעשו על ידי מעתיקים שאינם בקיאים. שינויים אלו לא שינו את המובן של השם, שכן יש אשר בלשון הערבית מצויים שמות נרדפים אחדים למילה אחת, כגון: כ'פאש-כ'שאף לעטלף, כבגה-בבגא-בגבגה לאנפה, וכיוצא בהם.

יש לציין שהמסקנות מתייחסות לרשימת העופות שבויקרא יא ובדברים יד ולא לשאר אזכורי העופות במקרא, שכן מצינו שתרגומו של הגאון במקומות שונים במקרא אינו עקיב (אגב, תופעה זו אינה ייחודית לרס"ג). למשל, החסידה תורגמה ברשימה דנן: צקר, בעוד ככל אזכוריה האחרים במקרא — חדאה (כך נהג גם רש"י). קשה לדעת אם יד המעתיקים גרמה לכך או שמא הדברים נעשו במתכוון: במקום שיש נפקא מינה הלכתית, ראה הגאון את עצמו מחויב לתרגם על-פי המסורת שבידו, ואילו במקומות אחרים יכול היה לתרגם אחרת.

ניתן לומר שמסקנות אלו נוגעות לא רק לתרגום שמות העופות, אלא גם לתרגום שמות החיות, שרץ-העוף ושמונת השרצים שזכרו אף הם באותן הרשימות. לא נמצא בסיס לטענה שרשימתו של רס"ג כוללת כמעט רק עופות דורסים שכן זוהי הפאונה שאותה הכיר.⁴⁹⁶ ראשית, כל עוף דורס — על פי ההגדרה ההלכתית — אסור באכילה, ואך טבעי שחלקם של הדורסים יהא גדול באופן יחסי בתרגומי רשימת העופות. ולא זו אף זו: תרגום חלק משמות העופות כדורסים מתחייב היות שכך מתבקש על פי אזכוריהם האחרים במקרא⁴⁹⁷ או בדברי חז"ל.⁴⁹⁸ מלבד זאת אין עוד רמז שיוכל להעיד על מאפייני העופות שזכרו ברשימה האמורה.

495 אגרות הרמב"ם, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשמ"ז, עמ' מא-מב. [להלן: רמב"ם, אגרות]

496 כדברי טלשיר, עמ' 24.

497 נשר, דיה, איה, עורב, נץ.

498 פרס, עזניה, ראה, דיה.

בתרגום השבעים, בוולגאטה ובסירוקסאפלה מרובים עופות המים, ביחס לשאר התרגומים; הללו מרוכזים בעיקר בסוף הרשימה, אלא שתרגומים אלה אינם יכולים לשמש מקור להשוואה עם התרגומים הערביים בכלל ועם תפסיר רס"ג בפרט, בשל אי ההתאמה הקיימת בינם ובין עצמם.⁴⁹⁹ אפשר שחלו בהם ידי מעתיקים כבר בזמן קדום מאוד.⁵⁰⁰ משום כך לא ניתן לבסס את ההנחה לפיה הושפע רס"ג מתרגום השבעים.

לאחר בחינה מדוקדקת של שמות העופות הטמאים המיוצגים בתרגומו של רס"ג קשה למצוא חוקיות כלשהי או כל מכנה משותף. כל שניתן לומר הוא ששיטת המיון העתיקה — כפי שהיא באה לידי ביטוי בתרגום רס"ג — שונה מזו הקיימת כיום: הגן (באזי) והינשוף (באשק) שבתרגום רס"ג הם שני מיני Falco; התנשמת (שאהין) והחסידה (צקר) — הם שני מיני Accipiter. במקרים מסוימים, כגון בתרגום שמות התחמס (כ'טאף), הכוס (בום) והשלך (זמג'), אף שמדובר בשמות ערביים ידועים הרי שזיהויים המודרני המדויק אינו ברור דיו או שהוא בעייתי במקצת. מדובר בשם הכולל כמה סוגים או מינים ומשום כך קשה לקבוע אל נכון באיזה סוג או מין מדובר; אפשר שמחמת הדמיון נוטים בני האדם להחליף בין עופות שונים בני אותו סוג או מין.

במקרים מסוימים מעורר תרגומו של רס"ג קשיים:

- א. תרגום שאינו מתיישב לכאורה עם מקרא מפורש — הקאת תורגמה קוק שהוא עוף מים, וזה עומד בסתירה לנאמר בתה' קב 7: "דמיתי לקאת מדבר".
- ב. תרגום שאינו מתיישב לכאורה עם דברי חז"ל
 1. החסידה תורגמה צקר שהוא עוף דורס, בניגוד לדימויה החסוד בדברי חז"ל ('שעושה חסד עם חברותיה').
 2. הרחם תורגם על פי מעתק ההגאים: רכ'ם, בעוד חז"ל (וכן תרגום אונקלוס) גרסו: שרקקא.⁵⁰¹
- ג. תרגום שאינו מתיישב לכאורה עם המילונות הערבית:
 1. העזניה תורגמה ענקא שהוראתה עוף אגדי שאינו במציאות.
 2. הראה תורגמה ג'ארח שהוא שם כללי לכל הדורסים ולא שם של עוף ספציפי.
 3. האיה תורגמה צדי — שם של זכר העוף הקרוי האמה — ואינו כולל את הנקבה של אותו העוף.

499 טלשיר, עמ' 27. מתמיה שהכוס, הינשוף והקאת תורגמו שם כעופות מים בניגוד לתיאורם בשאר מקראות כעופות מדבריים מובהקים.

500 את אי ההקפדה בהעמדת האקוויולנטים מסביר שם טלשיר בכך שהמעתיקים בחלקם לא ייחסו חשיבות לאקוויולנציה, והסתפקו בהבאת כל הרשימה.

501 גם בתרגום התאו לא הלך רס"ג בעקבות תרגום אונקלוס בתרגומו: תיתל ולא ג'אמוס (= שור הבר) כאונקלוס וכרב האיי גאון.

- ד. תרגום שאינו מתיישב לכאורה עם תרגומו במקום אחר במקרא:
1. האיה תורגמה ברשימת העופות (וכן ביש' לד 14; יג 21-22): צדי, ואילו באי' כח 7: חדאה.
 2. הינשוף תורגם ברשימתנו באשק וביש' לד 11, תרגם: שאהין.
 3. החסידה תורגמה ברשימה דנן: צקר, בעוד בכל אזכוריה האחרים במקרא — חדאה.

ניתן ליישב כל אחד מן הקשיים הללו בכך שאותם השמות, שתרגם בהם הגאון את רשימת העופות, מוקרים היו בזמנו בשפתם של אנשי מקומו ואולי אף קודם לכן. זאת היות שרס"ג עזב את מקום הולדתו, העיר פיום שבמצרים, כשהוא כבן עשרים שנה בדרכו לבבל.⁵⁰² את תרגומי שמות העופות לערבית שמע כפי הנראה מרבותיו בשלב מסוים בחייו ואותם שיקע בפירושו, ביצעו שכך קיבל מאלה שקדמוהו. לא ניתן לבחון עד היכן משתלשות המסורות הללו, אך כפי הנראה מדובר במסורת תרגומית עתיקת-יומין ממצרים, מארץ-ישראל או מבבל, או מסורת קדומה מתקופת התנאים והאמוראים.

502 מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א — עיונים היסטוריים, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 463.